Rynek Główny w Krakowie – kompozycja i funkcja na tle regularnych układów urbanistycznych średniowiecznej Europy

Krakowski Rynek Główny był przedmiotem wielu opracowań. Spośród nowszych wspomnieć należy analizy różnorodnych funkcji znajdujących odbicie w architekturze oraz rezultaty badań archeologicznych[1]. Ten centralny element rozplanowania Krakowa Wielkiej Lokacji z 1257 roku wciąż zaskakuje, stając się punktem wyjścia do kolejnych interpretacji. Celem artykułu jest reinterpretacja niektórych tez (w tym własnych) dotyczących kompozycji Rynku w ramach układu urbanistycznego Wielkiej Lokacji oraz określenie miejsca tego układu i Rynku w urbanistyce średniowiecznej Europy.

W analizie porównawczej uwzględniono przykłady z ziem piastowskich (zwłaszcza ze Śląska i Małopolski) oraz z Austrii i Czech. Istotną barierą jest stan badań nad rozmierzeniem układów modularnych. O ile dla Małopolski badania te są zawansowane (wykorzystano analizy oparte na interpretacji różnorodnych źródeł[2]), o tyle brak ich dla innych krajów. W rezultacie autor, powołując się na przykłady czeskie i austriackie, świadom ryzyka popełnienia błędu przy identyfikacji miar (lecz nie ogólnych zasad kompozycji), prezentuje rekonstrukcje robocze, wymagające źródłowej weryfikacji. Nie da się więc odpowiedzieć na pytanie, czy miary „przepływały" wraz z wzorami kompozycyjnymi, czy raczej z zasadźcami. Może bywały narzucane odgórnie, jak łokieć praski, zadekretowany przez Przemysła Ottokara II w 1268 roku.

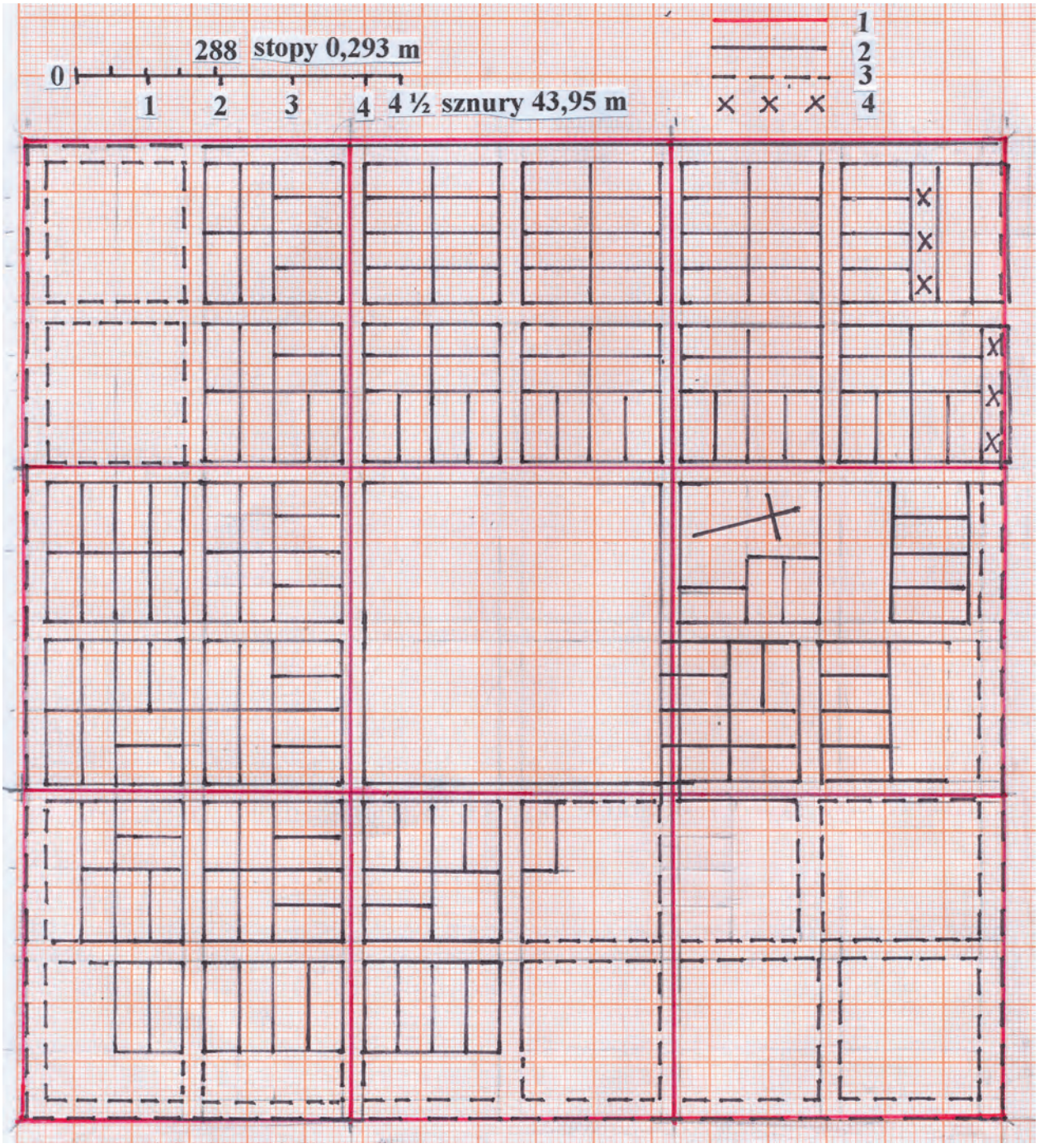
Rynek krakowski jako centralny element kompozycji planu urbanistycznego Wielkiej Lokacji

Dotychczasowe studia nad układem urbanistycznym Krakowa[3] nie przyniosły ustalenia miar, według których określono symetryczną kompozycję, złożoną z dziewięciu kwadra-

[1] Komorowski W., Sudacka A.: *Rynek Główny w Krakowie*. Red. nauk. O. Czerner. Wrocław 2008; Komorowski W.: Ratusz krakowski. W: *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*. Red. A. Grzybkowski, Z. Żygulski jun., T. Grzybkowska. Kraków 2008, s. 173–201; idem: *Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie*. „Rocznik Krakowski" 1998, t. 64, s. 7–34; Sudacka A.: Sukiennice – świadek dziejów Krakowa. W: *Urbs celeberrima*…, s. 203–233; eadem: *Budynek Małej Wagi na Rynku krakowskim na podstawie źródeł historycznych*. „Rocznik Krakowski" 2006, t. 72, s. 45–55; Radwański K.: *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*. Kraków 1975; Zaitz E.: *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w Krakowie przy przebudowie nawierzchni płyty Rynku Głównego po zachodniej stronie Sukiennic*. „Materiały Archeologiczne" 2006, t. 36, s. 79–142; Buśko C.: *Z badań archeologicznych nad miastami południowej Polski. Rynek Główny w Krakowie w świetle prac przeprowadzonych w latach 2005–2007*. „Archaeologia Historica Polona" 2007, t. 32, s. 234, 235; Buśko C., Komorowski W.: Rynek. W: *Atlas historyczny miast polskich*. Red. R. Czaja. T. 5. Małopolska. Red. Z. Noga. Z. 1. Kraków. Red. Z. Noga. Kraków 2007, s. 26, 27 i tabl. 4.12, 4.12a.

[2] O roli i pożądanym zakresie wszechstronnych badań źródłowych dla analiz urbanistycznych: Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej XIII i XIV wieku*. Cz. I. Kraków 2004, s. 10, 11, 63–69.

[3] Kutrzeba S.: *Finanse Krakowa w wiekach średnich*. „Rocznik Krakowski" 1900, t. 3, s. 27–149; Dziewoński K.: *The Plan of Cracow – its Origin, Design and Evolution*. „The Town Planning Reviev", War-Time Series XIX, 1943, No. 1; Münch H.: *Kraków do roku 1257 włącznie (szkic historyczno-urbanistyczny)*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1958, t. 3, s. 1–40; Grabski W.: *Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa*. „Biuletyn Krakowski" 1961, t. 3, s. 80–110; Jamroz J.: *Układ przestrzenny Krakowa przed i po lokacji 1257 r.* „Biuletyn Krakowski" 1960, t. 2, s. 17–49; Borowiejska-Birkenmajerowa M.: *Kształt średniowiecznego Krakowa*. Kraków 1975, s. 102 i nn; Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 1, s. 91–101; idem: Lokacje na prawie niemieckim. W: *Atlas*…, t. 5, z. 1, s. 9–10 i tabl. 4.4; idem: Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych. W: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. J. Wyrozumski. Biblioteka Krakowska nr 150. Kraków 2007; idem: Układ urbanistyczny Krakowa Wielkiej Lokacji 1257 r. na tle średniowiecznej urbanistyki środkowoeuropejskiej. W: *Mecenat artystyczny a oblicze miasta. Materiały 56. Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kraków 8–10 XI 2007*. Kraków 2008, s. 11–32; idem: Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne Krakowa w wiekach XIII i XIV. W: *Urbs celeberrima*…, s. 23–82.

Ryc. 1. Kraków, teoretyczny schemat modularnego rozplanowania układu urbanistycznego Wielkiej Lokacji 1257 r.: 1. linie siatki sznurowej (kwadraty o boku po 4½ sznura), 2. elementy zrealizowane, 3. elementy niezrealizowane, 4. tereny związane z poszerzeniem bloków ponad modularne rozmiary; oprac. B. Krasnowolski

tów, z których środkowym jest Rynek. Od badań Stanisława Kutrzeby znamy modularne rozmiary działki (36 x 72 łokcie; łokieć = 0,586 m), kolejni badacze określili strukturę bloków zabudowy (kwadraty o boku 144 łokci) „składanych" z ośmiu działek oraz wspomnianą, ogólną kompozycję planu. Trudność z ustaleniem miar dotyczących wartości wyższego rzędu – rozmiarów Rynku i lokacyjnego układu – wynikła z niemożności znalezienia wspólnego mianownika dla Rynku (bok długości około 200 m) i łokcia.

W niniejszych rozważaniach jako podstawę do badań „idealnego" rozplanowania układu Wielkiej Lokacji przyjęto następujące przesłanki:

1. Północną granicą układu jest ulica św. Marka, wschodnią ulica Św. Krzyża, granica zachodnia jest zbliżona do obecnej, regularna granica południowa nie powstała wobec adaptacji elementów przedlokacyjnych i sytuacji zespołów kościelnych[4];

[4] W taki sposób granice układu określiła: Borowiejska-Birkenmajerowa M.: *Kształt średniowiecznego*…, s. 88.

2. Spośród kwadratów tworzących układ dziewięciopolowy, regularny charakter, będący podstawą dla analiz modularnych, mają kwadraty między Rynkiem, linią obronną a ulicami Szczepańską i św. Anny (przecięty ulicami Szewską i Jagiellońską) oraz między Rynkiem a ulicami św. Marka, Sławkowską i Floriańską (przecięty ulicami św. Jana i św. Tomasza), a także sam Rynek.

3. Wschodnia część układu, ograniczona przez ulicę Św. Krzyża, ma formę prostokątów wykraczających poza modularne kwadraty, zapewne z uwagi na dowiązanie się do linii stycznej z fosą przedlokacyjnego Gródka i wkomponowanie Małego Rynku; ta część układu nie jest więc podstawą rekonstrukcji.

4. W obręb modularnych kwadratów włączone są nie tylko działki, lecz i części ujmujących je ulic; w rezultacie Rynek jest większy od modularnego kwadratu o część szerokości ulic wybiegających z naroży.

Idealną siatkę mierniczą układu Wielkiej Lokacji (ryc. 1), w rzeczywistości zakłóconego przez liczne korekty wynikające z adaptacji elementów przedlokacyjnych i uwarunkowań terenowych[5] (ryc. 2), rekonstruować należy jako dziewięć kwadratów o bokach po 4½ sznura (1 sznur = 150 stóp po 0,293 m = 43,95 m), zaś całość „idealnego" układu lokacyjnego jest oparta na kwadracie o boku 13½ sznura (o powierzchni 1 13/32 łanu frankońskiego). Przy tego rodzaju geometrii obliczyć można modularną szerokość ulic. Przyjmując szerokość bloku jako 288 stóp, otrzymujemy w rozmierzeniu wschód – zachód i północ – południe wartość 1728 stóp, przeznaczonych na działki. Odejmując tę wartość od 13½ sznura (2025 stóp), uzyskujemy 297 stóp jako łączną szerokość siedmiu ulic (trzech wybiegających z Rynku, dwóch równoległych do jego pierzei i dwóch na krańcach układu). Dla przeciętnej ulicy przypadają 42 stopy (ściślej 42 1/99), czyli po około 12,3 m, co w przybliżeniu odpowiada dzisiejszej sytuacji.

Rynek krakowski i układ Wielkiej Lokacji na tle urbanistyki europejskiej

Wybitne pod względem funkcjonalnym i kompozycyjnym osiągnięcie europejskiej urbanistyki wymaga analizy porównawczej[6]. Nawet pobieżny przegląd średniowiecznych zespołów urbanistycznych prowadzi do wniosku, że o ile dla „starszej" Europy charakterystyczne są układy nieregularne, o tyle dla „młodszej"[7] – układy regularne. Jest to w znacznym stopniu wynik kształtowania się formuł prawa miejskiego, na Zachodzie na ogół w toku walk mieszczaństwa, któremu już w XI, a zwłaszcza od XII i XIII wieku przestała odpowiadać identyfikacja z kategorią *laboratores*, przeciwstawna uprzywilejowanym *bellatores* i *oratores*. Walki doprowadzały niekiedy do pełnej suwerenności (republiki miejskie w Italii[8]), częściej do znacznego stopnia autonomii wobec panów feudalnych. Długotrwały przebieg tych procesów nie sprzyjał tworzeniu regularnych układów urbanistycznych, zdefiniowanych w sensie funkcjonalnym i kompozycyjnym tak wyraźnie, jak np. romańskie klasztory czy gotyckie katedry Zachodu. Na Zachodzie z reguły, na ziemiach austriackich i czeskich niekiedy, uzyskiwanie podmiotowości w postaci praw miejskich następowało w momencie, w którym układ przestrzenny miasta był tak spetryfikowany przez murowaną zabudowę o wysokich walorach funkcjonalnych, gospodarczych, symbolicznych i estetycznych, że praktycznie nie było możliwe dokonywanie regulacji opartych, jak w tych zespołach sakralnych, na ściśle określonych miarach i strukturach geometryczno-funkcjonalnych. Zarówno w „starszej", jak w „młodszej" Europie regularne, geometrycznie wytyczane układy urbanistyczne stały się zjawiskiem charakterystycznym od połowy XIII wieku. Ale wówczas sieć miast w „starszej" Europie była tak gęsta, że pozostało miejsce tylko na jej uzupełnienia w postaci średnich i małych ośrodków, podczas gdy w „młodszej" to właśnie wiek XIII (na naszych ziemiach także XIV) był okresem najintensywniejszej urbanizacji.

Na Zachodzie nie brak geometrycznie rozmierzonych układów urbanistycznych z rynkami. Nie mogło być inaczej w krajach, które kulturę budowały w dużej mierze na wzorach rzymskiego antyku, w ramach powtarzających się fal „renesansów" rzymskiego sposobu myślenia i komponowania. Myślenie to przejawiało się nie tylko w architektonicznym i rzeźbiarskim detalu, ale także kompozycjach preferujących formy doskonałe, co w urbanistyce oznaczało nawroty do *cardo* i *decumanus*, które – skrzyżowane pod kątem prostym – nabrały w świecie chrześcijańskim znaczenia symbolicznego[9]. Polem do popisu były „nowe miasta", zakładane na surowym korzeniu, na ogół niewielkich lub najwyżej średnich rozmiarów, wytyczane niemal od A do Z. Wybór terenów determinowały różnorodne czynniki.

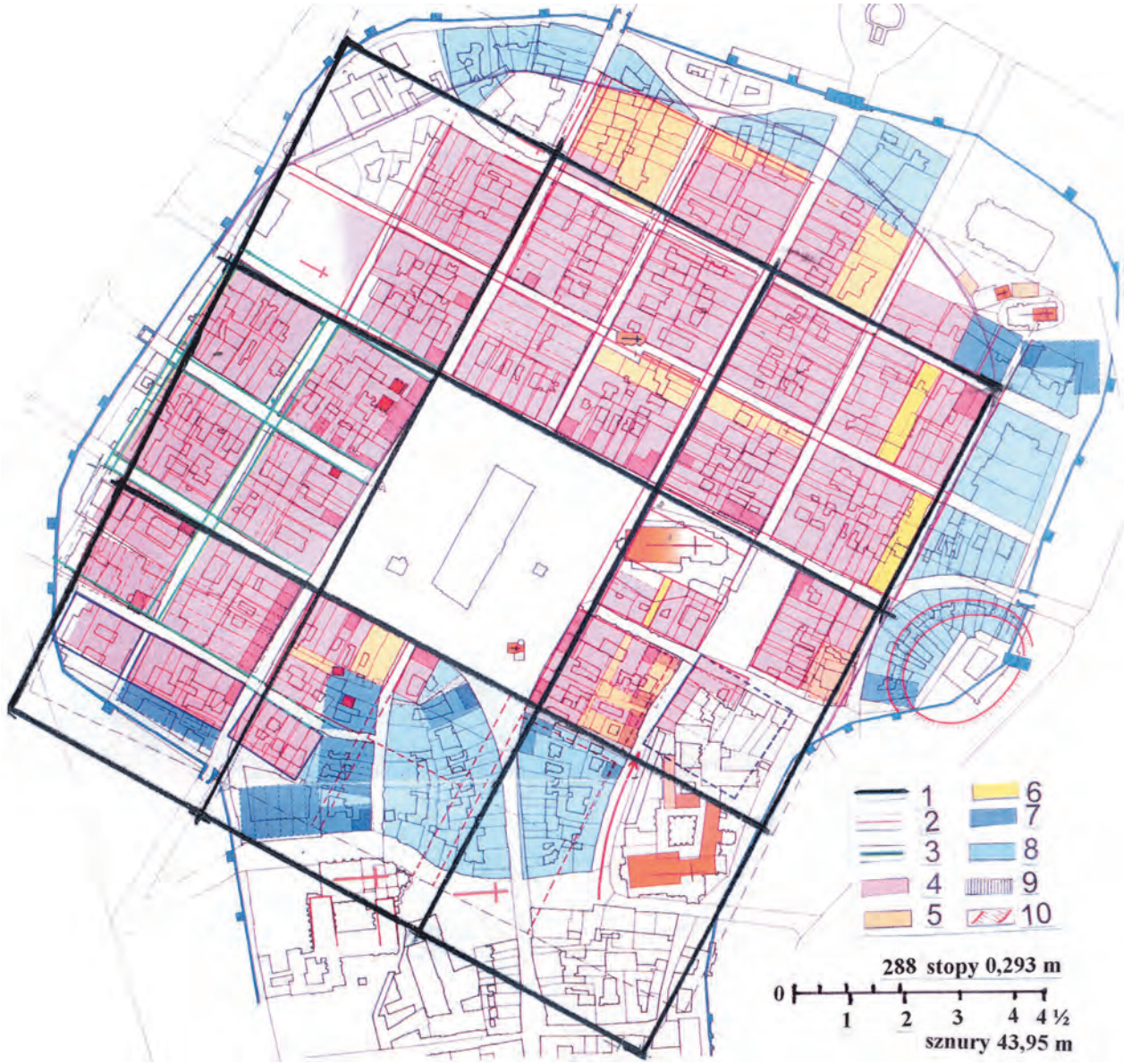
[5] Elementy te identyfikuje: Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 1, s. 92–96.

[6] Podstawą są publikacje: Eysymontt R.: *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*. Wrocław 2009; Kuča K.: *Města a mestečka v Čechach na Moravě a ve Slezsku*. Dil 1–7. Praha 1996–2008; *Österreichisches Städtebuch*. Hrsg. O. Pickl. Bd. 1–7. Wien 1968–1999; *Österreichischer Städteatlas* (europejska seria: Atlas historyczny miast). Hrsg. R. Banik-Schweitzer, F. Czeike, G. Meißl, F. Opll, A. Weigl. Wien 1982–2008; *Deutscher Städteatlas*. Hrsg. H. Stoob (publ. od 1973 r.); *Atlas*… Red. A. Czacharowski, R. Czaja, w szczególności T. 4. Śląsk. Z. 1. Wrocław. Red. M. Młynarska-Kaletynowa. Z. 2. Środa Śląska. Red. M. Młynarska-Kaletynowa. Z. 3. Trzebnica. Red. M. Młynarska-Kaletynowa. Z. 4. Niemcza. Red. M. Młynarska-Kaletynowa. Z. 5. Świdnica. Red. R. Eysymontt, M. Goliński. Wrocław 2001–2008.

[7] Kłoczowski J.: *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Warszawa 1998.

[8] Manikowska H.: Średniowieczne miasta-państwa na Półwyspie Apenińskim. W: *Rozkwit średniowiecznej Europy*. Red. H. Samsonowicz. Warszawa 2001, s. 250–377.

[9] Zagrodzki T.: *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*. „Studia Wczesnośredniowieczne" 1962, t. 5, z. 1, s. 90. Osie te podkreślały niekiedy sytuacje kościołów; zob. Jansen D.: *Utrecht en Paderborn, bissogssteden in nun vroedste ontwikkeling*. Utrecht 1939, blz. 59–72.

Ryc. 2. Kraków, analiza układu urbanistycznego Wielkiej Lokacji: 1. linie siatki sznurowej (kwadraty o boku po 4½ sznura), 2. rozmierzenie północnego i wschodniego kompleksu bloków (element odniesienia: północna pierzeja Rynku), 3. rozmierzenie zachodniego kompleksu bloków (element odniesienia: zachodnia pierzeja Rynku), 4. tereny o modularnych podziałach na działki kuryjne i półkuryjne, 5. tereny o podziałach na działki zbliżone do modularnych, 6. tereny związane z poszerzeniem bloków ponad modularne rozmiary, 7. modularne działki o wymiarach kuryjnych i półkuryjnych wytyczone na obszarach o rozplanowaniu nieregularnym, 8. tereny podzielone na działki o wymiarach różnych od modularnych, 9. ulica zanikła (według badań architektonicznych), 10. fosa gródka wójtowskiego; oprac. B. Krasnowolski

Najpoważniejsze to akcentowanie władzy nad terytorium i zwiększanie jego walorów obronnych. Inicjatywy takie[10] realizowali więksi i mniejsi panowie feudalni, m.in. w różnych regionach Francji (Aigues Mortes Ludwika IX i *bastides* nie należą do wyjątków), szwabscy Zähringerowie, tworząc kompozycje krzyżowe (XII – początek XIII wieku)[11]; w Italii rolę feudalnych panów od końca XII wieku często przejmowały miasta-republiki, zakładając *borghi novi*. W skali nasyconej starymi miastami „starszej" Europy był to pod względem ilościowym i jakościowym margines, chociaż w niektórych krajach znaczny[12].

Inna sytuacja kulturalna, gospodarcza, społeczna i prawna cechowała kraje „młodszej" Europy: część Cesarstwa Niemieckiego wraz z Austrią, Czechy, Morawy,

[10] Przegląd regularnych rozwiązań zachodnioeuropejskich: Eysymontt R.: *Kod*…, s. 124–156.

[11] Hamm E: *Die Städtgründungen der Herzöge von Zähringer in Südwestdeutschland*. Freiburg im Breisgau 1932; Schwineköper B.: Das hochmittelalterliche Städtewesen und Städtgründungen der Herzöge von Zähringer. In: *Die Zähringer. Schweizer Vorträge und neue Forschungen*. Hrsg. K. Schmidt. Sigmaringen 1990, S. 375–380.

[12] Eysymontt R.: *Kod*…, s. 144.

Węgry, a nade wszystko ziemie piastowskie ze Śląskiem, Małopolską i Wielkopolską na czele. Poza wyjątkami (np. czeska Praga), nie było tu warstw społecznych, mogących i pragnących rywalizować z panami feudalnymi. Byli natomiast feudalni władcy – świeccy i duchowni – którzy m.in. dzięki rodowym koligacjom znali prawne, gospodarcze i polityczne mechanizmy funkcjonujące na Zachodzie[13]. Byli gotowi do wprowadzania reform, których cel widział arcybiskup gnieźnieński jako *melioratio terrae nostrae* (1225 rok)[14]. Panowie feudalni „młodszej" Europy korzystali z gotowych formuł prawnych (niekiedy adaptując je z zapewnieniem sobie kontroli nad miastem) w postaci prawa niemieckiego, występującego w zasadzie w wersjach magdeburskiej i lubeckiej. Wraz z formułami prawnymi sprowadzali ludność: nie tylko zasadźców, lecz i ludzi obeznanych z nowymi formami gospodarowania. Władcy piastowscy wiedzieli, że mimo terytorialnego władztwa, przechodzącego w ręce niemieckojęzycznych kolonistów, wzmacniali strukturę swych księstw, a w końcu zjednoczonego Królestwa[15]. Warunkiem gospodarczego powodzenia konkretnego przedsięwzięcia[16] było tworzenie systemów lokacyjnych miast i wsi, czym na Śląsku wyróżniał się Henryk Brodaty[17], co na drobną skalę starał się naśladować jego krakowski stronnik Leszek Biały[18], zaś po lokowaniu głównych miast małopolskich przez Bolesława Wstydliwego[19] ostatecznie zrealizował Kazimierz Wielki przez sieć miast małych i średnich oraz licznych wsi[20].

Regularne układy urbanistyczne średniowiecznych miast Zachodu, wbrew tezom Haralda Kellera o przemieszczaniu się planistycznych wzorców z Italii na północ[21], nie były ani w sensie prawnym, ani przestrzennym pierwowzorami dla regularnych układów środkowoeuropejskich miast prawa niemieckiego. W wyjątkowo regularnych układach włoskich[22], z niewielkimi, prostokątnymi rynkami w geometrycznym centrum, mogła odzwierciedlać się – jak w romańskiej, a zwłaszcza gotyckiej architekturze sakralnej – średniowieczna wizja uporządkowanego świata, bliska ideom myśli scholastycznej XIII wieku, znajdującej odzwierciedlenie nie tylko w analizowanych przez Erwina Panofsky'ego katedrach francuskich[23]. Jednocześnie włoskie realizacje urbanistyczne średniowiecza – z symetrią jako wartością przede wszystkim estetyczną – traktować można jako zapowiedź renesansowych *città ideale*, podobnie jak osiągnięcia architektury i sztuki *duecenta* i *trecenta* zapowiadały kulturę renesansu. Analiza porównawcza zdaje się wskazywać na obecność podobnych wartości w miastach francuskich, zaś – wraz z powiązaniami handlowymi – na oddziaływanie na miasta Zähringerów[24]. Jako incydentalne można hipotetycznie przyjąć promieniowanie włoskich wzorów na północ, po strefę miast niemieckiego prawa i kolonizacji[25] (ryc. 3).

Korzeni regularnych układów urbanistycznych miast środkowoeuropejskich[26] należy szukać tam, gdzie istniały wzorce prawne: w Niemczech, zwłaszcza w Saksonii i Turyngii, skąd płynęły na wschód największe fale kolonistów.

[13] O „oddolnym" dochodzeniu do praw miejskich na Zachodzie i „odgórnym" wprowadzaniu gotowych wzorów w Europie Środkowo-Wschodniej zob.: Engel E.: *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. München 1993, *passim*.

[14] Zientara B.: *Henryk Brodaty i jego czasy*. Warszawa 1975, s. 139, przyp. 28.

[15] Gawlas S.: *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*. Warszawa 1996; Samsonowicz H.: *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1980, t. 28, z. 3, s. 341–347.

[16] Spotykamy też inicjatywy chybione: Kiryk F.: *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1980, t. 28, z. 3, s. 373–384.

[17] Zientara B.: *Henryk Brodaty* …, *passim*; Trawkowski S.: Die Rolle der deutschen Dorfkolonisation und des deutschen Rechtes in Polen im 13. Jahrhundert. In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europaischen Geschichte*. Hrsg. W. Schlesinger. Bd. 18. Sigmaringen 1975, S. 349 u.f.

[18] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 1, s. 71–76.

[19] Krzyżanowski J.: Polityka miejska Bolesława Wstydliwego. W: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 2. Kraków 1938, s. 381–430; Wyrozumski J.: *Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1980, t. 28, s. 363–371; listę bolesławowych lokacji poszerzył Kiryk F.: Pozostałe miasta regionu olkuskiego. W: *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*. Red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk. Kraków 1978, s. 372–374 (Sławków); idem: *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*. Kraków 1985, s. 34 (Biecz).

[20] Wyrozumski J.: *Rozwój sieci*…, s. 363–371; Berdecka A.: *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*. Wrocław 1982.

[21] Keller H.: *Die ostdeutsche Kolonialstadt des 13. Jahrhunderts und ihre südländischen Vorbilder*. Wiesbaden 1979; pogląd ten kwestionował m.in.: Gawlas S.: *O kształt*…, s. 32, 33.

[22] Charakterystyka: Eysymontt R.: *Kod*…, s. 144–154.

[23] Panofsky E.: Architektura gotycka i scholastyka. W: idem: *Studia z historii sztuki*. Oprac. J. Białostocki. Warszawa 1971, s. 33–65.

[24] Eysymontt R.: *Kod*…, s. 138. Krzyżową dyspozycję tych ostatnich uznał Gawlas za „jedno z bocznych rozwiązań" w dziejach modularnych układów urbanistycznych, bez konsekwencji dla późniejszych kreacji. Gawlas S.: *O kształt*…, s. 30.

[25] Analiza typologiczna zdaje się wskazywać związki kompozycyjne między planami miast z małym rynkiem w centrum, przeciętym na krzyż ulicami – osiami symetrii: włoskich powstających od końca XII w. do pierwszej połowy XIV w. (do najstarszych należałaby Alessandria z 1168 r., do najlepiej zachowanych Terranuova Bracciolini, 1337–1348), austriackim Wiener Neustadt (*nova civitas*; od 1194 r.) i czeskim Novým Bydžovem (lata 90. XIII w.). Znajdowałoby to potwierdzenie we włoskiej genezie prawa niektórych miast czeskich. Eysymontt R.: *Kod*…, s. 183.

[26] Z rozważań wyłączono tu archaiczne układy nieregularne, częste w Czechach i w Austrii, lecz w Polsce (łącznie ze Śląskiem) nieobecne. Jeśli nawet tu istniały, zostały wyeliminowane przez przekształcenia przestrzenne w drugiej połowie XIII i w XIV w., których powszechność była zapewne konsekwencją ich opóźnienia. Gawlas S.: *O kształt*…, s. 88, 89.

Ryc. 3. „Wędrówka" wzoru z prostokątnym (kwadratowym) rynkiem w centrum i krzyżowym układem osi symetrii: 1. Terranuova Bracciolini (według R. Eysymontta), 2. Wiener Neustadt (Nova Civitas) według Österreichisches Städtebuch *(analiza modularna B. Krasnowolski), 3. Nový Bydžov (plan katastralny z 1841 r., według K. Kučy)*

W zróżnicowaniu form urbanistycznych miast prawa niemieckiego trudno, poza wyjątkami, wskazać odmiany wyłącznie lokalne. Nie zachodzą też wyraźne związki między formułą prawną a układem urbanistycznym[27], aczkolwiek w sensie ogólnym można mówić o urbanistyce miast prawa niemieckiego, różnej od realizacji na Zachodzie.

Pamiętając o tym, że każda typologia jest konstrukcją teoretyczną, ogół regularnych układów miast prawa niemieckiego można podzielić na dwie kategorie, rozpadające się na grupy i podgrupy[28]. Jedną z kategorii są podłużne układy ulicowo-pasmowe, w których pasmo środkowe to droga i plac skupiający funkcje publiczne, a pasma skrajne podzielone są na działki siedliskowe. Druga kategoria – to podłużne i centralne układy szachownicowe z prostokątnym lub kwadratowym rynkiem w centrum ideowym i zazwyczaj geometrycznym oraz prostokątnymi lub kwadratowymi blokami, z których większość podzielono na działki.

Geneza obu kategorii wydaje się być równie wczesna, sięgająca XII wieku, aczkolwiek do połowy XIII wieku dominowała kategoria pierwsza, później druga. Geneza kategorii ulicowo-pasmowej odzwierciedla się w niemieckim terminie *Strassenmarkt*. Najstarsze założenia mogły powstawać samorzutnie jako „przyciąganie" zabudowy przez targ na szlaku handlowym[29]. Na Śląsku genezę taką miałaby forma urbanistyczna Sobótki, istniejąca może wówczas, gdy odnotowano *forum sub monte* (1148 rok) oraz *villa* (…) *cum foro libero* (przełom XII i XIII wieku); późne nadanie praw miejskich zapewne nie zmieniło archaicznego układu[30]. Podobną genezę mogły mieć układy z rynkiem: najstarsze, przez nieregularność, zdają się wskazywać na brak modularnej regulacji. Przekonywujące są konstatacje Eysymontta, że wczesne formy planu szachownicowego kształtowały się na terenach Saksonii i Turyngii, ewoluując od form nieregularnych, kształtowanych żywiołowo (Halle, XII wiek) po wczesne układy regularne z prostokątnymi rynkami jak Hann Münden (lata 80. XII wieku?), Pirna (lokacja z ok. 1200 roku), Górne Miasto we Freibergu (przed 1227 rokiem)[31]. Jednocześnie trzeba przyjąć tezę Sławomira Gawlasa, że wykształcone formy szachownicowego rozplanowania, z czytelną kompozycją, w której określono miejsca wszystkich elementów (rynku, ulic, kościoła parafialnego), pojawiły się w miastach prawa niemieckiego niedługo przed połową XIII stulecia, zaś plan lokacyjny Wrocławia należy do najwcześniejszych tego typu kreacji[32]. Datowanie wrocławskiego rynku i zasięg związanego z nim układu urbanistycznego to kluczowe zagadnienia środkowoeuropejskiej urbanistyki. Bez względu na to, czy przyjmiemy datowanie wczesne (drugie – trzecie dziesięciolecie XIII wieku), czy bardziej prawdopodobne, bezpośrednio po najeździe tatarskim z 1241 roku[33], dojrzała wrocławska kreacja szachownicowa należy do najstarszych w sferze lokacji miast prawa niemieckiego; stanowiła rodzaj wzorca, przeszczepianego do Małopolski ze śląskimi zasadźcami Krakowa.

Kształtowanie regularnie rozmierzonego układu miejskiego w licznych odmianach (funkcjonujących w ramach obu kategorii) następowało wraz z wprowadzaniem prawa niemieckiego i miejskiego samorządu oraz formowaniem mieszczańskiej własności o granicach wytyczonych w rozplanowaniu miasta[34].

Zapewne od przełomu XII i XIII wieku można mówić o świadomym kształtowaniu planów ulicowo-pasmowych. Są one wspólne dla osad targowych (z których należałoby je wywodzić) oraz wielu małych średnich miast. Kompozycją (nie funkcją) przypominają wiejskie nawsia (*Akersdorf* według terminologii niemieckiej), cechując się podobnym zróżnicowaniem typologicznym. W wielu wypadkach zmiana statusu prawnego (podniesienie wsi do rangi targu lub miasta) nie miała wpływu na ukształtowanie planu. Liczne założenia ulicowo-pasmowe spotykamy w Niemczech, Austrii[35]

[27] Kalinowski W.: Rozwój miast w Polsce. W: *Miasta historyczne*. Red. W. Kalinowski. Warszawa 1986, s. 22. Pogląd Gawlasa o związku prawa średzkiego z ulicowo-placową formą urbanistyczną i magdeburskiego z rozwiązaniem szachownicowym i prostokątnym rynkiem może być trafny odnośnie do Śląska, lecz nie Małopolski. Gawlas S.: *O kształt…*, s. 88, 89.

[28] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy…*, cz. 1, s. 159–178.

[29] Zarówno żywiołowe, jak planowe kształtowanie „ulicy handlowej" przyjmuje: Gawlas S.: *Ulica a zmiana krajobrazu miejskiego w okresie lokacji*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1999, t. 47, s. 12 i przyp. 41; idem: *O kształt…*, s. 31, 32.

[30] Eysymontt R.: *Kod…*, s. 494, 495.

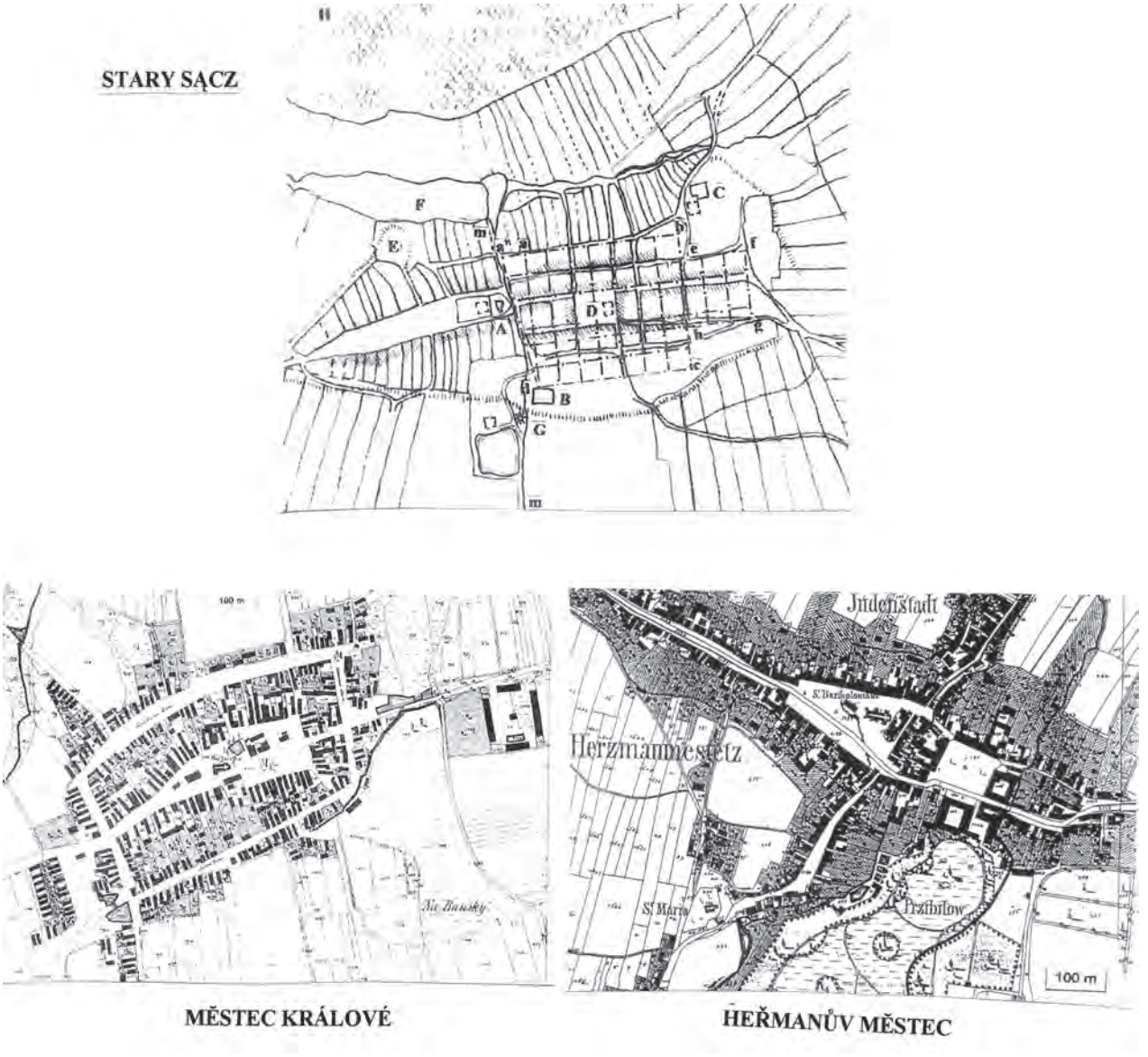
[31] *Ibidem*, s. 160–171, 617–620. Zasadne wątpliwości odnośnie wczesnego datowania początków miast saskich i ich układów urbanistycznych podniosła: Młynarska-Kaletynowa M.: *W sprawie początków miast saskich w XII w. Uwagi na marginesie artykułu K. Blaschkego*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1978, t. 26, s. 577–582. Rozróżnienie między udzieleniem autonomii prawnej (pierwszy etap definiowania i wyodrębniania ludności miejskiej) a lokacją w sensie przestrzennym (etap drugi) akcentował: Zientara B.: *Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XIII w.* „Przegląd Historyczny" 1976, t. 67, s. 78, 82, 83.

[32] Gawlas S.: *Ulica…*, s. 3–26; idem: *O kształt…*, s. 36.

[33] Zob. zwłaszcza: Młynarska-Kaletynowa M.: *Wrocław w XII i XIII w. Przemiany społeczne i osadnicze*. „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" 1984, z. 39, seria A, s. 61–63; eadem: Przemiany przestrzenne Wrocławia w XII i XIII w. W: *Architektura Wrocławia*. Red. J. Rozpędowski. T. 2. Wrocław 1995; eadem: Od początków do okresu lokacji miasta na prawie niemieckim. W: *Atlas…*, t. 4, z. 1. Wrocław 2001, s. 5–7.

[34] *Ibidem*; Zientara B.: *Przełom…*, s. 230.

[35] Jeśli przyjąć interpretacje niektórych badaczy, targi o tego rodzaju układach pojawiałyby się w Austrii od połowy XI w.: najstarsze założenie Villach w Karyntii (zdublowane przez podobne w XII w.), Haifeld w Dolnej Austrii (*villa forensis* z 1180 r. z wcześniej wzmiankowanym kościołem), w Dolnej Austrii np. Dolne Miasto w Klosterneuburg (koniec XII w.), targi Mödling (*forum* wzmiankowane 1252 r.), Litschau (pierwsza tercja XIII w.), Amstetten (*forum* wzmiankowane 1253 r.), Ebenfurth (*forum* wzmiankowane 1250–1255), Waidhofen nad Ybbs (pierwsza połowa XIII w.), Schwechat (XIII w.), Schrems (koniec XIII w.) i Perchtolsdorf (*forum* wzmiankowane 1308 r.), najstarsza część Bruck nad Leithą (*cives* wzmiankowane przed 1239 r.), w Górnej Austrii m.in. pierwotne założenie Freistadt (przed 1200 r.), Steyr (wzmianka o *civitas* z 1213 r.), ufortyfikowany targ Schwanenstadt (połowa XIII w.), Braunau nad Inn (targowa

Ryc. 4. Przekształcanie układu ulicowo-pasmowego w szachownicowy: Stary Sącz (według Z. Beiersdorfa i B. Krasnowolskiego) oraz miasta czeskie (plany katastralne według K. Kučy): Městec Králové i Heřmanův Městec

i Czechach[36]. Klasycznym przykładem założenia ulicowo-pasmowego na Śląsku jest plan Środy, ukształtowany w pierwszej fazie może przed rokiem 1223, poszerzany w ciągu XIII wieku[37].

W przeciwieństwie do wspomnianych krajów, typ ulicowo-pasmowy rzadko pojawiał się w Małopolsce i niemal nigdzie nie przetrwał, eliminowany przez regulacje szachownicowe. Przyczyną było znaczne opóźnienie nasilonych

wieś otoczona murem w 1260; wzmianka o *cives* 1276 r.), targ Vöcklaubruck (wzmianki o *forum* 1251–1276), Wels (układ z okresu 1215–1222, ok. 1300 r. zdublowany przez podobny), w Styrii np. Mureck (*marcht* wzmiankowany 1311 r.), Leibniz (*ecclesia in foro*, 1276), Mürzuchlag (targ z XII/XIII w., fortyfikacje zapewne z doby Przemysła Ottokara II), Rottenmann (targ z podobnego okresu, fortyfikacje przed 1302 r.), Voitsberg (1207–1224?), Kindberg (*nova ecclesia in foro*, 1276 r.), Murau (druga połowa XIII w.), Oberwölz (*forum*, 1256 r.), w Karyntii „podwójny" układ Villach (XII w.?), targowy *Alter Platz* Klagenfurtu (1246–1245), w Tyrolu np. targ Hall (XIII w.), fragment układu Innsbrucka (1281 r.; określane jako *nova civitas*). Datowania i informacje źródłowe na podstawie *Österreichischer Städteatlas* oraz *Österreichisches Städtebuch*, a także: Rausch W.: *Städte im südöstlich Niederösterreich. Ein Exkursionführer*. Linz 1974; idem: *Österreichs Grenzstädte in Norden der Donau. Ein Exkursion*. Linz 1971; Petain S.: *Perchtoldsdorf im Mittelalter*. „Forchungen zur Landeskunde von Niederösterreich" 1969, Bd. 18; Klaar A.: Die Siedlungsformen der österreichischen Donaustädte. In: *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*. Hrsg. W. Rausch. Linz 1963, S. 104–106.

[36] Niekiedy układy tego rodzaju były tu wynikiem przekształcenia wsi w miasto, bez zmiany dyspozycji planistycznej, gdy łąka „nawsia" stawała się placem targowym (Batelov na Morawach, Černošin w Czechach). Tego rodzaju rozwiązania otrzymywały niektóre mniejsze miasta, lokowane za Przemysła Ottokara II: Domažlice (1262–1265), układ urbanistyczny wiązany z bawarskim pochodze-

Ryc. 5. Układy ulicowo-pasmowe z trójkątnym placem-ulicą: Zawichost (po 1241 r., przed 1250 r.; według B. Krasnowolskiego), Świdnica (lata 40. XIII w.; według R. Eysymontta) i założenia austriackie (według Österreichisches Städtebuch*): Weitra (wzmianka o civitas: 1261 r.), Waidhofen nad rzeką Thaya (XII/XIII w.?), Drosendorf (wzmianki o forum, civitas: 1278–1279)*

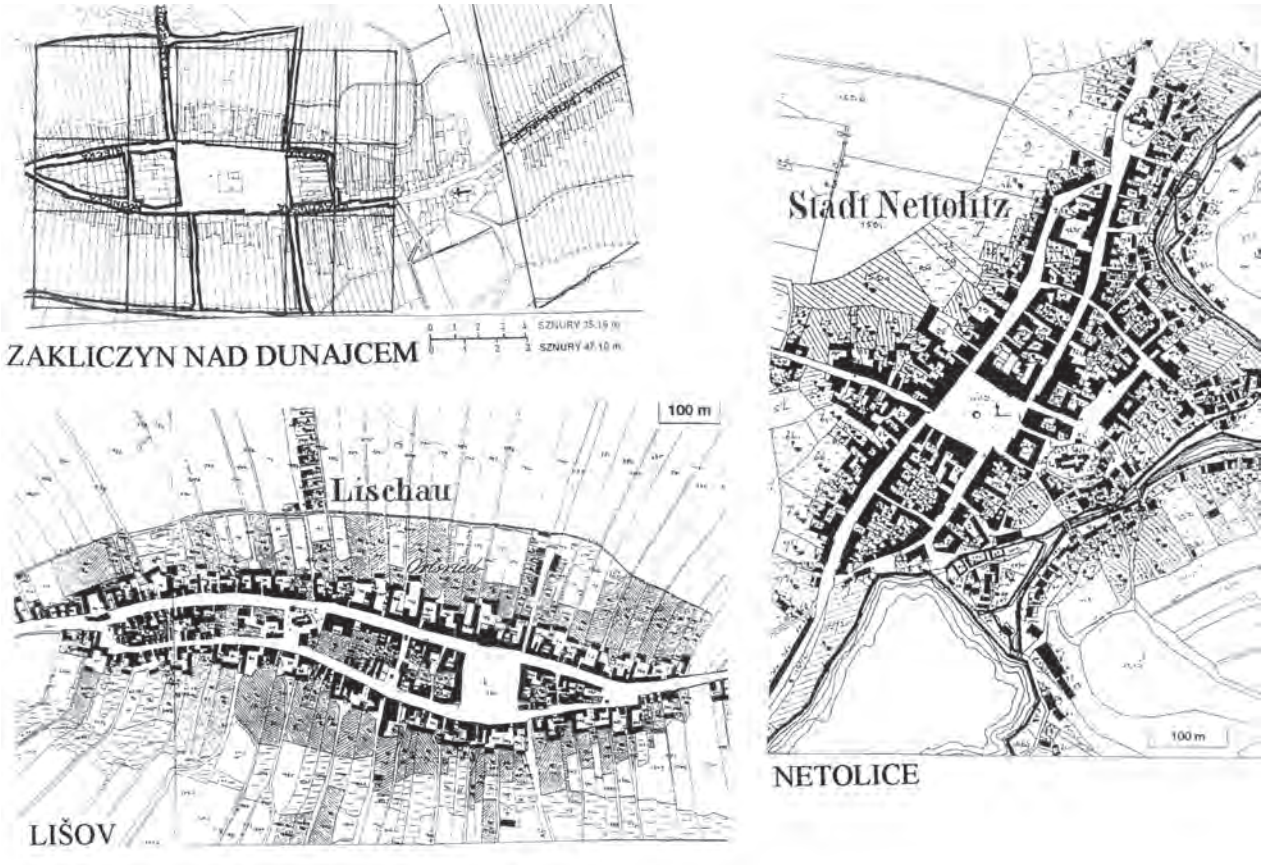
procesów kolonizacyjnych i urbanizacyjnych, skutkujących wykształceniem miast małych i średnich[38] oraz lokacyjnych układów wiejskich. O ile w Czechach proces ten przebiegał szczególnie intensywnie pod rządami Przemysła Ottokara II (1253–1278), a na Śląsku już za Henryka Brodatego (1201–1238)[39], o tyle w Małopolsce dopiero pod rządami

niem zasadźcy, i Leuny (lata 60. XIII w.); z tymże władcą wiążą niektórzy Ostrov (wzmiankowany 1269 r.). Na Morwach ostatnie tego rodzaju realizacje to np. Boskovice (XIII/XIV w.) i Archlebov (wzmiankowany 1349 r.); dane historyczne według: Kuča K.: *Města*…

[37] Eysymontt R., Goliński M.: Środa Śląska. W: *Atlas*…, t. 4, z. 2. Spośród mniejszych miast wymienić można Niemczę (wójt wspomniany w 1282 r.), Świerzawę (po 1279 r. – lata 90. XIII w.), Chojnów (wzmianka o *civitas* z 1288 r., lokacja zapewne wcześniejsza), Lubomierz (zapewne wiejski układ z nawsiem z drugiej połowy XIII w., przekształcony w miejski, targowy w pierwszej połowie XIV w.); Eysymontt R.: *Kod*…, s. 278–282, 388, 389, 422, 538.

[38] Lalik T.: Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej. W: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski. Warszawa–Poznań –Toruń 1976, s. 113–136.

[39] Zientara B.: *Henryk Brodaty*…

Ryc. 6. Proste układy szachownicowo-pasmowe jako adaptacje wiejskiego nawsia: Zakliczyn nad Dunajcem (dokonana w 1558 r. adaptacja wsi Opatkowice lokowanej w 1368 r.; według B. Krasnowolskiego) i założenia czeskie (plany katastralne, według K. Kučy) – Netolice (osada targowa może 1272–1271, wzmianka o civitas: 1284 r.) i Lišov (określany jako miasteczko od połowy XIV w.)

Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Niemniej istotne było wczesne powstanie wzorca doskonałego, Krakowa Wielkiej Lokacji, którego szachownicowy układ urbanistyczny nie znalazł wprawdzie bezpośrednich naśladownictw (nie było zapotrzebowania na miasta tej skali), ale owocował wczesnym utrwaleniem stereotypu myślowego: miasto winno mieć prostokątny rynek, wydłużony plac – czy łąka – to atrybut wsi. Zapewne dlatego małopolskie miasta pasmowo-ulicowe doby Bolesława Wstydliwego (1243–1279)[40]: Bochnia (1254 rok), Wojnicz (przed rokiem 1278) i Sącz (Stary; okres 1257–1273)[41], zostały w dobie kazimierzowskiej poddane szachownicowym regulacjom, które zmieniły pierwotną dyspozycję (ryc. 4).

Odmianą układu ulicowo-pasmowego jest dyspozycja z wydłużonym, trójkątnym placem, związana niekiedy z rozgałęzieniem dróg; realizacje tego typu częste były w Austrii, także w Czechach (np. Most[42]). W Małopolsce reprezentuje je Zawichost, lokowany przez Bolesława Wstydliwego wkrótce po najeździe tatarskim z 1241 roku[43] (ryc. 5); zapewne regresowi wskutek konkurencji lokowanego w 1286 roku Sandomierza zawdzięczamy przetrwanie archaicznej dyspozycji do dziś.

Niektóre układy ulicowo-pasmowe nadawały się do prostej adaptacji do formy szachownicowo-pasmowej: wystarczyło wyodrębnić prostokątny rynek przez wprowadzenie bloków zabudowy w obręb ulicy-placu. Przykładem jest rynek Świdnicy (pierwsza połowa XIV wieku), której lokacyjny układ (lata 40. XIII wieku) zinterpretowano jako trójpasmowy z trójkątnym placem[44] (ryc. 5).

Układ szachownicowo-pasmowy uznać można za pośredni między ulicowo-pasmowym a szachownicowym podłużnym. Jak w układach ulicowych, mamy tu dominację kierunku określonego przez główny trakt: między związane z nim dwie równoległe ulice wpisywano rynek. Dyspozycja taka (w rozmaitych wersjach) występuje w targach i mia-

[40] Krasnowolski B.: *Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego: kompozycje i programy układów lokacyjnych, cz. II*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 2006–2007, t. 38–39, s. 47–62.

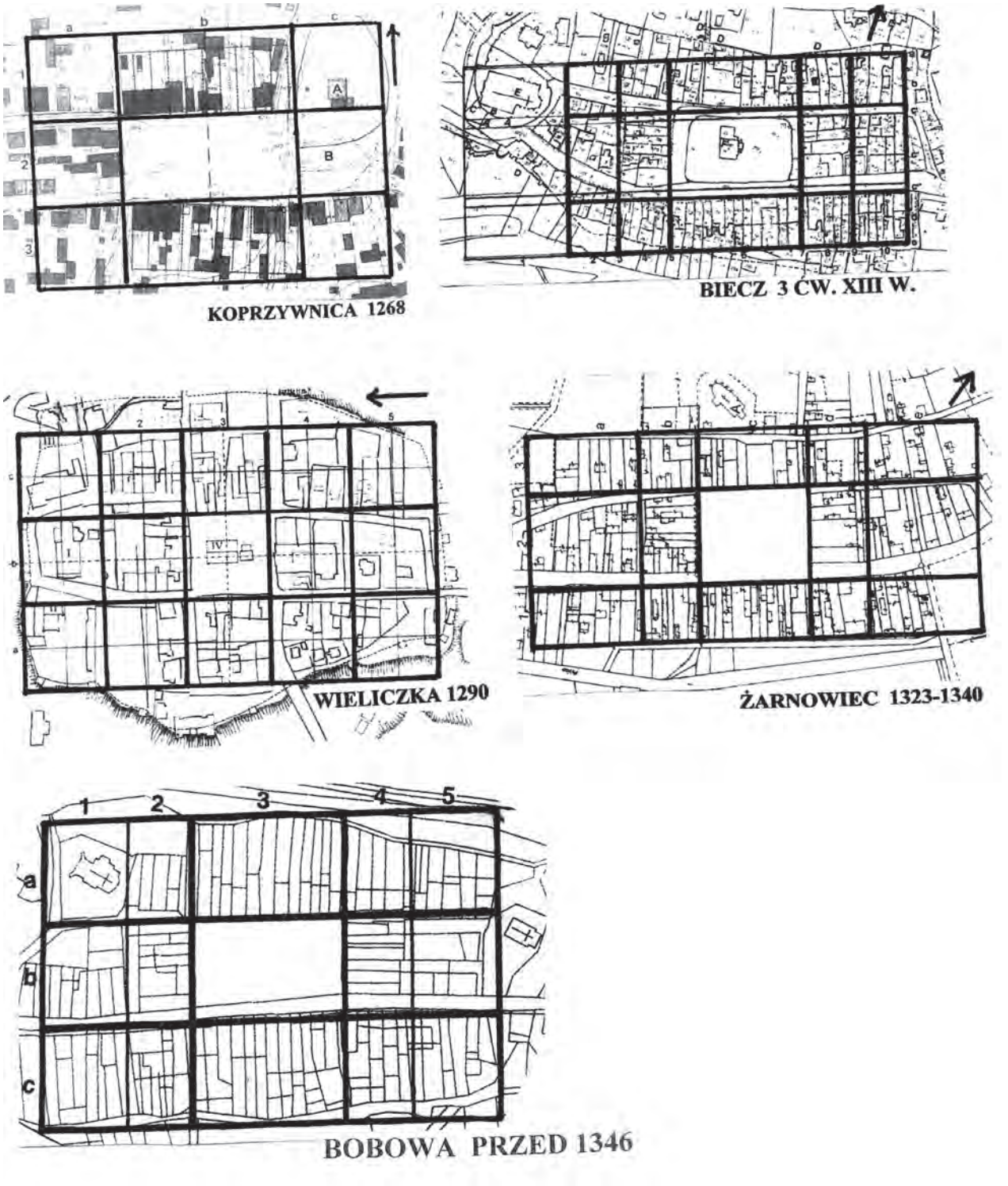
[41] Beiersdorf Z., Krasnowolski B.: *Stary Sącz, zarys historii rozwoju przestrzennego*. Kraków 1985. „Węgierski" układ Sącza pojawiał się w innych krajach; por. Dolni Cerekev na Morawach z pierwszej połowy XIII w. Kuča K.: *Města*…, dil 1, s. 691, 692.

[42] Kuča K.: *Města*…, dil 4, s. 164–166.

[43] Krasnowolski B.: *Urbanizacja Małopolski*…

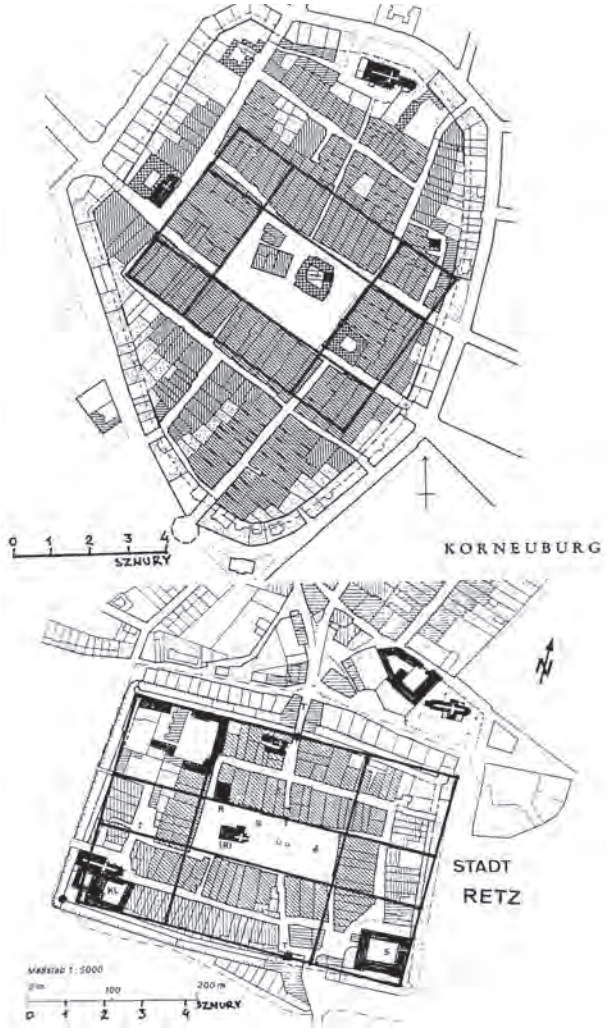
[44] Chorowska M., Goliński M.: Rozwój przestrzenny miasta i architektury do 1740 roku. W: *Atlas*…, t. 4, z. 5, s. 5 i tabl. 3, 4; recenzja: B. Krasnowolski. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2009, t. 57, s. 136–139.

[45] Przykłady w Górnej Austrii to Linz (poszerzenie z doby Leopolda VI, zm. 1230 r.) i dokonane w zbliżonym czasie poszerzenie Efer-

Ryc. 7. Małopolskie, rozbudowane układy szachownicowo-pasmowe o symetrycznej, wielopolowej dyspozycji, z prostokątnym rynkiem w centrum: Koprzywnica, Biecz, Wieliczka, Żarnowiec, Bobowa; oprac. B. Krasnowolski

ding, w Dolnej Austrii ostatnie średniowieczne poszerzenia Tulln (ok. 1200 r.), Sankt Pölten (pierwsza połowa XIII w.) i Mistelbach (pierwsza ćwierć XIV w.), w Styrii założenie w Kapfenberg (zdublowanie układu targowego, 1220–1240) i Radkersburg (przed 1299 r.). Datowania i informacje źródłowe na podstawie haseł w *Österreichischer Städteatlas* i *Österreichisches Städtebuch* oraz: Mayrhofer F., Katzinger W.: *Geschichte der Stadt Linz*. Bd. 1. Linz 1990; Reidinger E: *Mittelalterliche Stadtplanung am Beispiel Linz*. „Historisches Jahrbuch der Stadt Linz" 2001, S. 11–97; Klaar K.: Die Siedlungsformen…; Rausch W.: *Österreichs Grenzstädte*…, S. 30, 31; Biack O.: *Geschichte der Stadt Tulln*. Tulln 1982; Reidinger E.: Die mittelalterliche Stadtanlage von Radkersburg. In: *Bad Radkersburg. Naturraum und Bevölkerung. Geschichte, Stadtanlage, Architektur*. Bad Radkersburg 1997, S. 185–213.

Ryc. 8. Regularne układy wielopolowe w Austrii (według Österreichisches Städtebuch*, analiza modularna autora): Korneuburg (przed 1219 r.?) i Retz (po 1278 r.)*

stach austriackich[45], częściej w czeskich[46] (ryc. 6) i śląskich[47]. Do najstarszych realizacji małopolskich należą układy miast lokowanych przez Bolesława Wstydliwego: Biecza (po 1264 roku), Koprzywnicy (1268 rok), Jasła (około 1268 roku). Układ Połańca, ukształtowany w wyniku translacji dokonanej zapewne w dobie kazimierzowskiej, mógł powtórzyć rozwiązanie z lokacji bolesławowskiej[48]. Oddziaływanie wzoru bieckiego zapewne zadecydowało o planach Żmigrodu Nowego (przed 1325–1327) i Bobowej (przed rokiem 1339). W 1290 roku schemat szachownicowo-pasmowy zrealizowano w górniczej Wieliczce, w 1330 roku w prywatnym Tarnowie, w 1336 roku w Nowym Targu (może jako adaptację wiejskiego nawsia[49]), w latach 1323–1340 w Żarnowcu. Najpóźniejszą realizacją małopolską byłaby Częstochowa Władysława Opolskiego (1370–1377)[50]. We wielu układach szachownicowo-pasmowych zaobserwować można świadomą, symetryczną kompozycję z prostokątnym rynkiem w centrum (ryc. 7).

Dojrzały układ szachownicowy cechuje się równowagą prostopadłych do siebie ulic, z których główne, związane z rynkiem, najczęściej wybiegają z jego narożników, rzadziej akcentują osie pierzei: jedną lub – tworząc krzyż – obie. Znaczną część takich układów sprowadzić można do dziewięciopolowych (rzadziej dwunasto- lub piętnastopolowych) z rynkiem w polu środkowym.

Regularne układy szachownicowe, oparte na sieci kwadratów lub prostokątów, należą do rzadkości w Austrii (ryc. 8). Prostą formę szachownicową, dziewięciopolową o prostokątnym narysie zdaje się prezentować centralna część układu Korneuburga (zapewne początek XIII wieku), określonego w 1219 roku jako *Nova Niuenburch*[51]. W stopniu doskonalszym „idealne" zasady symetrycznego rozplanowania prezentuje Retz, założone – stycznie do starszych osad – zapewne wkrótce po zwycięstwie nad Przemysłem Ottokarem II (1278 rok) jako centrum dóbr związanego z Rudolfem Habsburgiem grafa Bertolda von Rabenswalde[52].

[46] Kuča uznał takie układy za typowe dla północnych Moraw i przyległych części Śląska. Przykłady to Frenštát pod Radhoštěm (około 1300 r.), Huzová (XIII/XIV w.; wzmianka o *civitas* 1317 r.), Moravský Krumlov (*oppidum* wzmiankowane 1289 r.), Lądek Zdrój (zapewne rezultat lokacji Przemysła Ottokara II); Eysymontt R.: *Kod*…, s. 354. Z aktami lokacyjnymi tego władcy wiążą się układy miast czeskich, cechujące się występowaniem osi poprzecznej, przecinającej rynek: Kadaň (wyróżniający się obecnością murowanych, wieżowych kamienic z XIII w.; lokacja może Wacława I), Kouřim, Čáslav (ok. 1260 r.), Beroun (1265 r. lub wcześniej), Hostinné (około 1260 r.) i ostateczne ukształtowanie miasta Louny, ewoluujące może, jak w Świdnicy, od układu pasmowego do szachownicowego przez wtórne wydzielenie rynku. Proste formy rozwiązania (bez osi poprzecznej) prezentują: Česka Třebova (połowa XIII w.), Brounov (wzmianki o *villa forense* i *oppidum forense* z lat 1256 i 1258), Netolice (wzmianki o osadzie targowej od 1262 r., o mieście od 1284 r.), Bělá pod Bezdězem (lokacja Przemysła Ottokara II?), Chotéboř (1267–1278 r.), Bilovec (1316–1324). Kuča K.: *Města*…, dil 1–7, *passim*.

[47] M.in. Nowogrodziec (1233 r.), Bolesławiec (wzmianka o *civitas* 1251), Wiązów (1250–1252), Bolków (przed 1276 r.), Świebodzice (zapewne lata 70. XIII w.), Ścinawa (1284–1289), Wołów (wzmianka o wójcie 1288 r.), Kąty Wrocławskie i Lubin (koniec XIII w.), Rudna (wzmianki o mieście od 1300 r.); Eysymontt R.: *Kod*…, s. 248–256, 337–342, 384, 436, 437, 492, 515, 533, 552, 563.

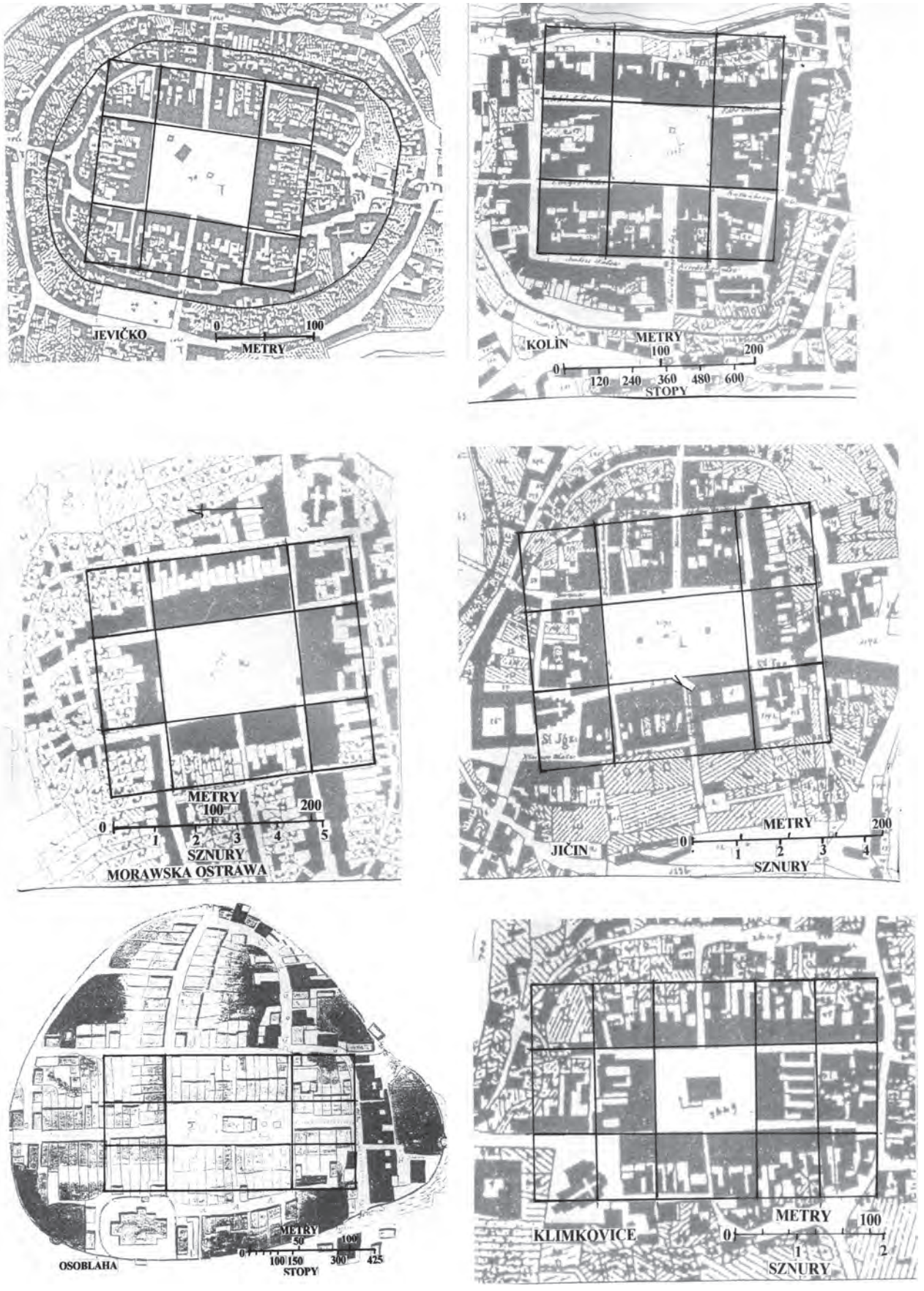
[48] Krasnowolski B.: *Urbanizacja Małopolski*…

[49] Idem: *Trzy układy przestrzenne Nowego Targu*. „Wierchy" 2004, t. 70, s. 127–138.

[50] Idem: *Lokacyjne układy*…, cz. 1, s. 169–171; cz. 2, s. 13–18, 23–27, 53–58, 78–83, 96–102, 161–167, 247–253, 260–270, 299–308.

[51] Hasła w *Österreichischer Städteatlas* oraz *Österreichisches Städtebuch*; Klaar A.: Die Siedlungsformen…, S. 106, 107. Zdaniem niżej podpisanego można hipotetycznie przyjąć, że pierwotnym założeniem byłby prostokąt o wymiarach ok. 315 x 225 m (7 x 5 sznurów). Rynek, stanowiący centrum założenia, z zaakcentowaną osią poprzeczną, przecinającą dłuższe pierzeje, ma wymiary ok. 150/160 x ok. 105 m, co oznaczałoby proporcje 3:2 (3½ x 2 1/3 sznura).

[52] Hasła w *Österreichischer Städteatlas* oraz *Österreichisches Städtebuch*; Rausch W.: *Österreichs Grenzstädte*…, S. 22, 23. Przyjmując stopę wartości poniżej 0,30 m (około 0,295 m?) obwód miasta utrwalony przez wzniesiony w XIII w. mur obronny, miałby wymiary (9 x 6 sznurów (proporcje 3:2), zaś rynek – 600 x około 220 stóp.

Ryc. 9. Czeskie i morawskie regularne układy dziewięciopolowe z prostokątnym rynkiem w centrum i osią poprzeczną: Jevičko, Kolin, Morawská Ostrava, Jičin, Osoblaha, Klimkovice (według K. Kučy, analiza modularna B. Krasnowolskiego)

Ryc. 10. Małopolskie układy dziewięciopolowe z prostokątnym rynkiem i osią poprzeczną, teoretyczne schematy modularnego rozplanowania: Skała (1267 r.; według B. Krasnowolskiego), Olkusz (przed 1299 r.; według Z. Beiersdorfa), krakowski Kazimierz (1335 r.; według B. Krasnowolskiego)

Proste układy szachownicowe-dziewięciopolowe o narysie prostokątnym, z prostokątnym rynkiem w centrum, prezentują na terenie Królestwa Czech Lanškroun i śląski Hlučin (lokacje Przemysła Ottokara II[53]) oraz Dvorce na Morawach (przełom XIII i XIV wieku). Podobną, bardziej złożoną dyspozycją, z przecinającą rynek osią poprzeczną (ryc. 9), cechują się Horni Benešov (1253 rok), morawskie Jevičko (1258 rok), Kolin (przed 1261 rokiem), Morawská Ostrava (1267 rok), Jičin (lokowany zapewne przez Wacława II), małe miasta śląskie (Osoblaha, Klimkovice)[54]. Układy takie częste są na Śląsku[55]. Najstarszym może być Lwówek (wzmianka o *civitas* z 1233 roku; wątpliwa data lokacji z 1217 roku), kolejne prezentują: Legnica (lokacja zapewne Henryka Brodatego po pozyskaniu księstwa w 1238 roku, układ urbanistyczny kształtowany do około 1280 roku)[56], Kamienna Góra (zezwolenie na lokację *villa forense* wydano benedyktynom w 1249 roku), Brzeg (1250 rok, nadanie prawa średzkiego), Grodków (przed lub około 1250 roku)[57], Głogów(około 1253)[58], Gryfów (przed 1254 rokiem?), Oleśnica (1255 rok), Dzierżoniów (przed 1262 rokiem), Głuchołazy (przed 1263 rokiem), Jawor (1275 rok)[59], Góra (1300 rok). Perfekcyjnie rozmierzonym układem wyróżniają się Jelenia Góra (*cives* – wzmianka 1288 rok) i Paczków (wzmianka o *civitas* – 1292 rok).

W Małopolsce najdoskonalszą realizacją prostokątnego schematu dziewięciopolowego, z prostokątnym rynkiem i poprzeczną osią symetrii (ryc. 10) jest górniczy Olkusz[60], lokowany przed 1299 rokiem, może już przez Bolesława Wstydliwego[61]. Podobny schemat prezentuje bolesławowa Skała (1267 rok)[62]. Zbliżonej dyspozycji, przy mniejszej regularności (wpływ rzeźby terenu i może uwarunkowań przedlokacyjnych), można dopatrzeć się w Sandomierzu Leszka Czarnego (1286 rok)[63]. Tak też widzieć należy kompozycję planu krakowskiego Kazimierza (1335 rok)[64].

Wraz z rozwiniętą na monumentalną skalę dyspozycją centralnego, dziewięciopolowego planu z kwadratowym rynkiem i – niekiedy – parą krzyżujących się w nim osi, dochodzimy do Krakowa Wielkiej Lokacji. Ta perfekcyjna kreacja nie ma wielu precedensów. Wśród czeskich układów tego rodzaju[65] (ryc. 11), późniejszych od Krakowa, wyróżniają się lokacje Przemysła Ottokara II*:* České Budějovice (1263–1265), Klatovy (około 1260 roku), Litovel (jedną z krzyżowych osi przecinających rynek wyznacza ciek wodny) i Moravská Třebová. Późniejsze to Bavorov (1279–1296), Nový Jičin (około 1313 roku), Nové Hrady (po 1358 roku). Zdeformowane układy dziewięciopolowe mają Domašov nad Bystřici (Morawy; wzmiankowany od 1274 roku) i morawski Fryšták (zapewne druga połowa XIII wieku). Na Śląsku cechy takiej dyspozycji planistycznej[66] mamy w Strzelinie (około 1297 roku)

[53] Gawlas mówi o wyraźnej cezurze w historii urbanistyki czeskiej, którą wraz z rządami Przemysła Ottokara II wyznacza połowa XIII stulecia. Gawlas S.: *O kształt*…, s. 36.

[54] *Ibidem*, cz. 1, s. 795–798; cz. 2, s. 85–91, 142–145, 626–631, 641–657, 906–908; cz. 3, s. 30–33, 328, 329; cz. 4, s. 757–760, 768–817.

[55] Analizy układów i datowanie według: Eysymontt R.: *Kod*…, s. 257–265, 290–337, 392–393, 416, 417, 455, 472.

[56] Pudełko J.: *Zagadnienia urbanistyczne średniowiecznej Legnicy w świetle spisu czynszowego z roku 1451. Próba rekonstrukcji parcelacji*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1971, t. 16, s. 249–268.

[57] Jurek T.: Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzelów. W: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Red. C. Buśko, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch. Wrocław–Praha 2002, s. 89.

[58] Kutner M.: Głogów. W: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*. Red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki. T. 2. Zielona Góra 1970, s. 152.

[59] Goliński M., Kościk E., Kęsik J.: *Namysłów. Z dziejów miasta i okolic*. Namysłów 2006.

[60] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 2, s. 167–172.

[61] Wyrozumska B.: *Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza*. „Małopolskie Studia Historyczne" 1952, t. 2, z. 1, s. 50.

[62] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 2, s. 206–211.

[63] *Ibidem*, s. 196–206.

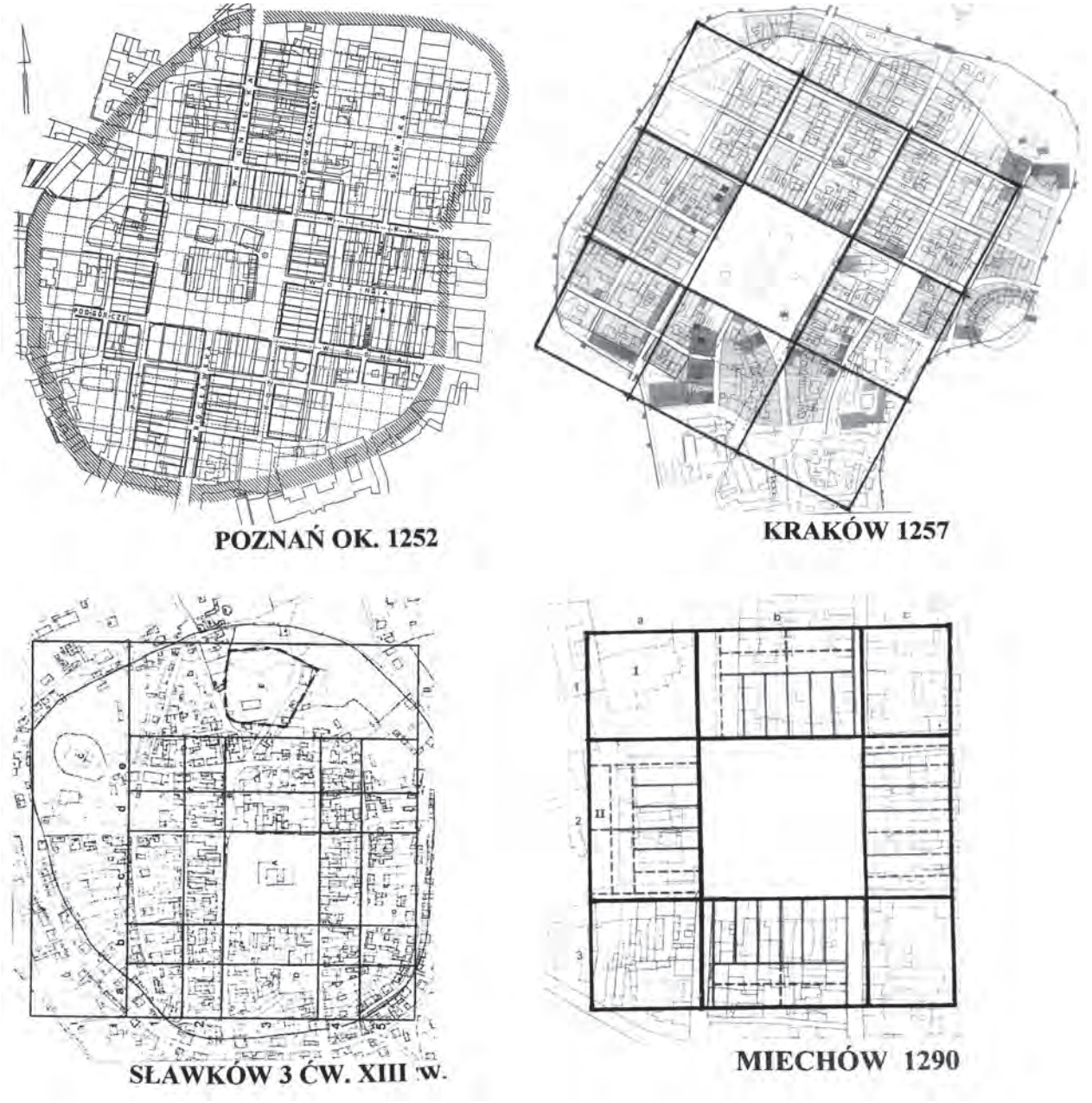
[64] Krasnowolski B.: *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w XIV w.* „Rocznik Krakowski" 1988, t. 54, s. 17–58.

[65] Kuča K.: *Města*…, dil 1, s. 54–56, 527–547, 735–737, 852–854; dil 2, s. 887–898; dil 3, s. 571–573; dil 4, s. 114–118, 385–395.

[66] Eysymontt R.: *Kod*…, s. 375, 506–511, 558.

Ryc. 11. Czeskie i morawskie regularne układy o kompozycji centralnej z kwadratowym rynkiem: České Budějovice, Klatovy, Litovel, Moravská Třebová, Nový Jičin (według K. Kučy, analiza modularna B. Krasnowolskiego)

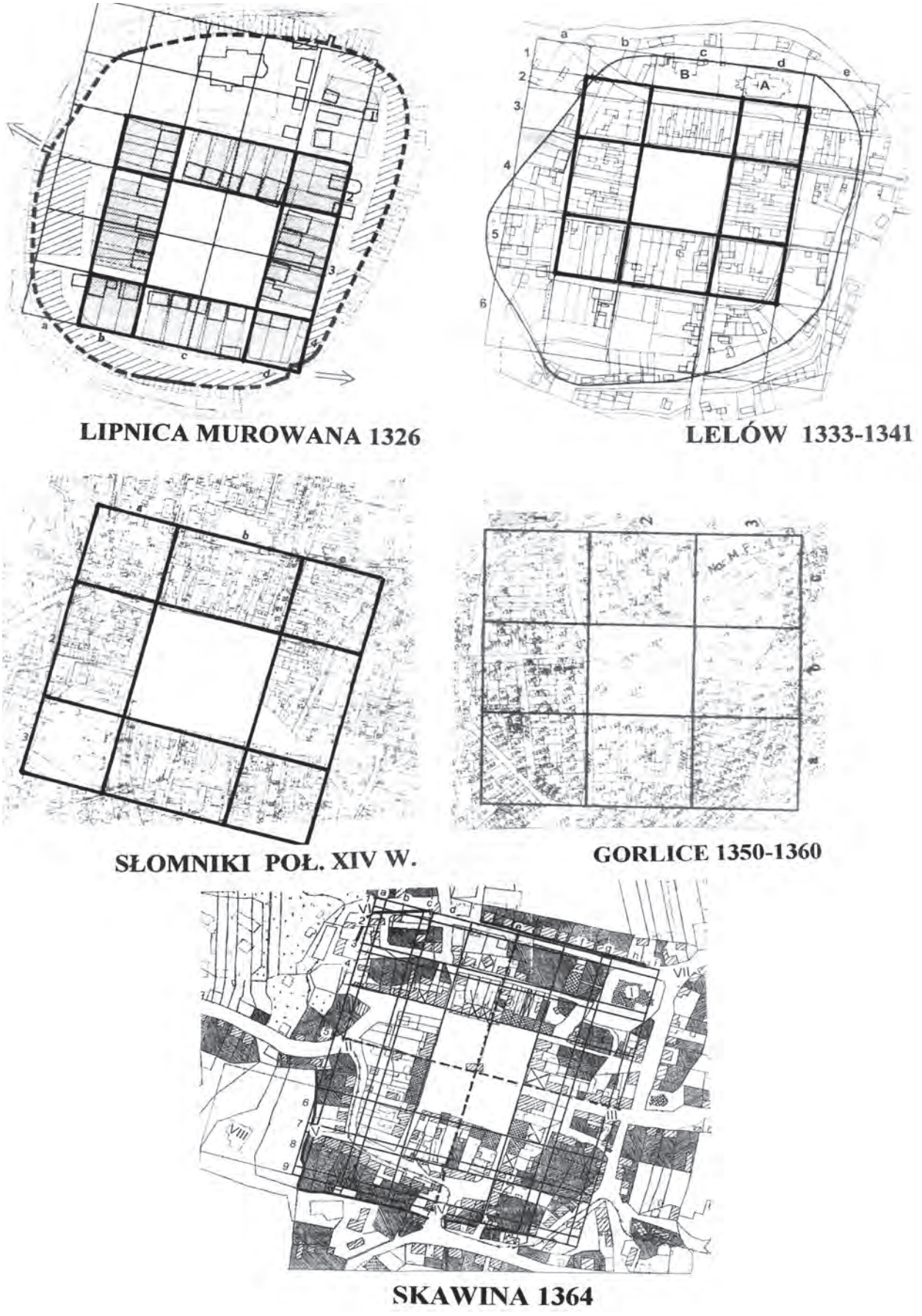
Ryc. 12. Polskie regularne układy o kompozycji centralnej z kwadratowym rynkiem z drugiej połowy XIII w.: Poznań (według A. Rogalanki), Kraków, Sławków, Miechów (według B. Krasnowolskiego)

i niewielkim Wińsku (przed 1285 rokiem). Uwagę zwraca Lubań (lokacja zapewne przed 1254 rokiem): układ z prostokątnym rynkiem i parą krzyżujących się w nim osi. W Wielkopolsce skalą założenia niewiele tylko ustępuje Krakowowi Poznań (około 1252 roku)[67]. W Małopolsce miastami o kwadratowym narysie i dziewięciopolowej dyspozycji układu urbanistycznego, z kwadratowym rynkiem w centrum są biskupi Sławków (lokowany zapewne przez Bolesława Wstydliwego) i niewielkie Gorlice (połowa XIV wieku). Krzyżową dyspozycję z osiami koncentrującymi się w rynku powtórzono w Skawinie (w 1364 roku)[68] (ryc. 12, 13).

Oddziaływanie formy Rynku krakowskiego prezentuje Kleparz (ryc. 14), lokowany w 1366 roku, funkcjonujący jako miasto w 1358 roku. Niezbyt regularny, kwadratowy rynek krakowskiego satelity, uderza rozmiarami: 4 x 4 sznury miary „krakowskiej". Wytyczenie należy rozumieć jako rodzaj „rzu-

[67] Rogalanka A.: O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu (próba rozpoznania problemu). W: *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*. Red. W. Błaszczyk. Warszawa 1977, s. 323–376; eadem: *Ze studiów nad rozplanowaniem Poznania lewobrzeżnego. O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu do XV w.* Poznań 1977; eadem: Wytyczenie miasta lewobrzeżnego. W: *Dzieje Poznania*. Red. J. Topolski. T. 1. Poznań 1988.

[68] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*..., cz. 2, s. 68–71, 211–223.

Ryc. 13. Małopolskie regularne układy o komozycji centralnej lub centralizującej z XIV w.: Lipnica Murowana (według W. Niewaldy), Lelów, Słomniki, Gorlice, Skawina (według B. Krasnowolskiego)

towania" Rynku Krakowa: sytuacja pierzei wschodniej i zachodniej odpowiada w przybliżeniu przedłużeniom zachodniej pierzei ulicy Floriańskiej i wschodniej ulicy Sławkowskiej[69].

Analiza porównawcza dokumentuje bezprecedensowy w skali europejskiej rozmach planu Wielkiej Lokacji Krakowa i centrum tego planu – Rynku. Najbliższymi analogiami, poza Poznaniem, są kreacje czeskie doby Przemysła Ottokara II. Może dziwić, że książę krakowski i sandomierski zrealizował koncepcję okazalszą i wcześniejszą od poczynań potężnego władcy, dążącego do hegemonii w środkowowschodniej części kontynentu[70]. Ale władca Czech nie mógł organizować przestrzeni swej stolicy, bowiem Praga wkroczyła w drugą połowę XIII wieku z bezprecedensową w tej części Europy liczbą murowanej zabudowy. Zakładane przez niego miasta – poza zakrojonym na ogromną skalę austriackim Marhegg, którego ostateczną realizację uniemożliwiła polityczna klęska czeskiego króla[71] – to miasta średnie i małe, zaś ich powstanie to już element procesu zagęszczania sieci miejskiej, który ziemie polski objął zasadniczo w dobie kazimierzowskiej.

Funkcja Rynku krakowskiego na tle placów w miastach prawa niemieckiego

Funkcje miasta średniowiecznego zakodowane są w planie urbanistycznym i wypełniających go budowlach. Funkcje miejskie skupione w Rynku[72] identyfikować można następująco:

1. ośrodek władzy
2. wymiar sprawiedliwości
3. życie gospodarcze
4. życie religijne
5. zaopatrzenie w wodę
6. prestiż miasta i jego elit
7. walory symboliczne i estetyczne.

Władzę miejską reprezentował ratusz, w Krakowie i większości miast małopolskich[73] położony w obrębie Rynku. Wczesna wzmianka o rajcach i ławnikach (z 1264 roku) przemawia za utworzeniem samorządu jednocześnie z lokacją[74]. Najstarsza wzmianka o Ratuszu (z 1316 roku), nie wykluczająca genezy wcześniejszej, potwierdza dzisiejszą sytuację. Pierwotna dyspozycja dwukondygnacjowej budowli o proporcji boków 3:1, z wieżowym aneksem, wykazuje związki z pierwszymi ratuszami śląskimi (około 1300 roku), różniąc się od niemieckich obecnością wieży, elementu o funkcji obronnej i symbolicznej. Późniejsze przekształcenia, z przebudową wieży[75], która stała się jedną z dominant miasta, znajdowały również śląskie inspiracje. Stosunkowo skromny program zapewne zrekompensowała dwunawowa, reprezentacyjna sala późniejszej kamienicy Montelupich, zestawiana z dworami Artusa pomorskich miast hanzeatyckich[76].

Z wymiarem sprawiedliwości wiązała się przestrzeń rynkowa jako arena publicznie wymierzanych kar[77].

U genezy kwadratowych i prostokątnych rynków leży, według Gawlasa, większa skuteczność nadzoru fiskalnego ze strony właściciela miasta odnośnie do skoncentrowanej zabudowy targowej[78]. Zabudowa ta w miastach prawa niemieckiego, w tym na Śląsku[79] i w Krakowie, dominowała w rynkowym wnętrzu, odbieranym w średniowieczu nie jako całość, lecz sekwencje, związane z funkcją poszczególnych budowli[80]. Typ targowej budowli w mieście prawa niemieckiego, z halą pośrodku i rzędami kramów po bokach, niekiedy z przejściem poprzecznym, reprezentowany był w Krakowie od najstarszego kompleksu murowanych kramów (pierwszych Kramów Bogatych lub pierwszych Sukiennic)[81] i zespołów kramów drewnianych, po Sukiennice (około 1377–1390?)[82] i Kramy Bogate (XV wiek).

[69] Określenie miar i związku z przedłużeniami pierzei krakowskich ulic: Krasnowolski B.: *Lokacje na prawie niemieckim*. W: *Atlas*…, t. 5. z. 1, s. 9–11; analiza modularna układu Kleparza zob. Beiersdorf Z.: Kleparz. W: *Atlas*…, t. 5, z. 1, s. 34 i tabl. 4.20; idem: Kleparz. W: *Kraków. Nowe studia*…, s. 435–436 i ryc. 3.

[70] Hoensch J.K.: *Přemysl Otokar II von Böhmen – der Goldene König*. Graz–Wien–Köln 1989; Kuthan J.K.: *Přemysl Otokar II. König, Bauherr und Mätzen*. Wien–Köln–Weimar 1996.

[71] Próba modularnej analizy: Krasnowolski B.: Układ urbanistyczny Krakowa Wielkiej Lokacji 1257 r. na tle średniowiecznej urbanistyki środkowoeuropejskiej. W: *Mecenat artystyczny a oblicze miasta. Materiały LVI Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Red. D. Nowacki. Kraków 2008, s. 26–28.

[72] Urbańczyk P.: *Plac miejski – skutek czy warunek powstania miasta?*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1992, t. 40, z. 3, s. 283–288; Wiesiołowski J.: *Funkcje placów miejskich w późnośredniowiecznej aglomeracji poznańskiej*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1992, t. 40, z. 3, s. 325–332.

[73] Komorowski W.: Średniowieczne ratusze Małopolski i ziem ruskich Korony. W: *Civitas et villa*…, s. 241–248.

[74] Wyrozumski J.: *Dzieje Krakowa. T. 1. Kraków do schyłku wieków średnich*. Red. J. Bieniarzówna, J. Małecki. Kraków 1992, s. 186–187.

[75] Brak wzmianek w źródłach pisanych może świadczyć, że analogicznie jak w Sukiennicach (Sudacka A.: Sukiennice…, s. 208) budowa miała miejsce w okresie 1377–1390, z którego księgi miejskie nie zachowały się.

[76] Komorowski W.: *Krakowski ratusz*…; idem: Ratusz krakowski…, s. 174–175.

[77] W Krakowie pręgierz znajdował się w części północno-zachodniej, surowsze kary wykonywano w części wschodniej. Zaremska H.: *Miejsca kaźni w Krakowie w XIV– XVI wieku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1992, t. 40, s. 305–312.

[78] Gawlas S.: *Ulica*…, s. 23; idem: *O kształt*…, s. 34.

[79] Balińska G.: *Rozwój urządzeń handlowych i administracyjnych w blokach śródrynkowych miast śląskich do końca XV w.* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1981, t. 26, s. 127–156; Goliński M.: Ze studiów nad początkami sukiennic w Polsce (XIII–XIV w.). W: *Monastycyzm. Słowiańszczyzna i państwo polskie. Warsztat badawczy historyka*. Red. K. Bobowski. Wrocław 1994.

[80] Tyszka P.: *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*. Lublin 2001, s. 87, 88.

[81] Komorowski W., Sudacka A.: *Rynek Główny*…, s. 236; Sudacka A.: Sukiennice…, s. 207.

[82] Wyjątkowa ranga Sukiennic, centralnego elementu zagospodarowania przestrzeni rynkowej co najmniej od XIII/XIV w., wynikała

Ryc. 14. Rynek Kleparza (Florencji) jako „rzutowanie" Rynku Krakowa (według B. Krasnowolskiego)

W skromnej formie pojawił się na terenie Okołu (w związku z domniemaną lokacją *nova civitas* w 1335 roku?), w okazalszej na rynku Kazimierza, zapewne w związku z przywilejem Władysława Jagiełły (1387 rok; jak w wielu miastach śląskich stanowił tu przedłużenie ratusza). Spostrzeżenia Jacka Wiesiołowskiego dotyczące Poznania można przenieść na ogół miast prawa niemieckiego: „trzynastowieczny model rynku (…) przyjmował (…) istnienie jednobranżowych ciągów handlowych o charakterze prezentacyjnym, umożliwiał zapoznanie się z towarem i porównanie cen, wzorów i jakości w sąsiadujących stoiskach. Charakterystyczne, że to nie siedziba władz miejskich, lecz stoiska handlowe zajęły centralną część placu"[83]. Obok kramów z funkcją handlową wiązały się budynki wag, w Krakowie wykazujące związki z wzorami miast prawa niemieckiego[84].

Funkcje religijne przejawiały się w obrębie rynków różnorodnie. Na ziemiach piastowskich[85] brak w obrębie rynku kościoła parafialnego, w przeciwieństwie do Niemiec (począwszy od Hann Münden i Jeny)[86] i Czech (Nachod, przed 1254 rokiem; Pilzno, trzecia tercja XIII wieku)[87], aczkolwiek za konsekwencję podobnego myślenia można w Krakowie uznać „wmontowanie" w strukturę Rynku ko-

z walorów polskiego sukna jako znaczącego towaru eksportowego. Poppe D.: *Pannus polonicalis. Z dziejów sukiennictwa polskiego w średniowieczu*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1988, t. 36, z. 4, s. 617–636.

[83] Wiesiołowski J.: *Funkcje placów*…, s. 327.

[84] Komorowski W.: *Krakowska Wielka Waga w średniowieczu*. „Rocznik Krakowski" 2006, t. 72, s. 33–44.

[85] Morawski Z.: *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1992, t. 40, z. 3, s. 295–303.

[86] Eysymontt R.: *Kod*…, s. 162, 163, ryc. 160, 161.

[87] Kuča K.: *Města*…, dil 4, s. 235–238; dil 5, s. 237.

ścioła św. Wojciecha. Dominowały rozwiązania akcentujące bliskość parafialnej świątyni z cmentarzem[88] i rynku, którego przestrzeń wykorzystywano dla procesji. Jedną z typowych była sytuacja kościoła przy narożniku rynku. Sytuacja w obrębie bloku przyrynkowego, zakłócająca geometryczną strukturę (właściwa dla Krakowa), wynikała z reguły z wcześniejszej genezy świątyni parafialnej wobec rynku[89].

Problem zaopatrzenia w wodę krakowskich kamienic przyrynkowych na przełomie XIV i XV wieku badała Urszula Sowina, zwracając uwagę na lokalizację publicznych studni kopanych przed kamienicami; może idąc za wzorem włoskim (niektórzy patrycjusze byli Włochami) zakładano „sąsiedzkie wspólnoty studzienne". Autorka wiąże utworzenie sieci wodociągowej z środowiskiem „patrycjuszy-żupników obznajomionych z kopalnianą techniką", bowiem „budowany w 1399 roku rurmus działał na podobnych zasadach co odwadnianie kopalni"[90].

Wraz z sytuowaniem studni przed kamienicami przyrynkowymi dotykamy problemu prestiżowej roli rynku w urbanistycznej, funkcjonalnej i społecznej strukturze miasta[91]. Prestiż akcentowano przez różnorodne funkcje okazałych budowli związanych z władzą (Ratusz z wysoką wieżą) i handlem szczególnie cennymi artykułami (Sukiennice, Kramy Bogate). Prestiżowa ranga rynku odzwierciedlała się w socjotopografii. Badania nad tym zagadnieniem prowadzone są w Polsce głównie na podstawie źródeł pisanych, dających od schyłku średniowiecza obraz rozsiedlenia rodzin mieszczańskich i dokumentujących postrzeganie przestrzeni miejskiej[92]. Retrospektywne teorie, przenoszące stosunki własnościowe udokumentowane od XV wieku do wcześniejszych okresów, mogłyby być kwestionowane, gdyby nie źródła architektoniczne, często starsze od pisanych. Badania nad kamienicami mieszczańskimi na Śląsku[93] i w Krakowie[94] prowadzą do wniosku, że przy rynkach najwcześniej koncentrowała się murowana zabudowa mieszkalna. W Krakowie pierwsze kamienice (koniec XIII – pierwsza połowa XIV wieku) powstawały głównie przy Rynku, który w kolejnej fazie architektonicznych przekształceń (od drugiej połowy XIV wieku) koncentrować począł niespotykany przy ulicach typ kamienicy z przedprożem[95], wprowadzonym w przestrzeń rynkową jako rodzaj prestiżowego „wyróżnika" elity[96]. Wyróżnianie zabudowy przyrynkowej rzadko „zakodowywano" już w konstrukcji planu przez większe wymiary działek (Nowy Sącz, 1292 rok[97]).

Ze względami prestiżowymi wiązały się walory symboliczne; można ujmować je w kategoriach estetycznych. Regularność i symetria lokacyjnego, geometrycznie rozmierzonego układu urbanistycznego miały genezę głównie praktyczną (porównywalne powierzchnie jako podstawa ob-

[88] Por. Morawski Z.: „Intra muros". Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu. W: *Czas i przestrzeń w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznice urodzin*. Red. A. Wyrobisz, M. Tymowski. Warszawa 1991, s. 93–99.

[89] Przykłady małopolskie: Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy*…, cz. 1, s. 195, 197.

[90] Sowina U.: *Ze studiów nad standardem życia patrycjuszy krakowskich w późnym średniowieczu*, artykuł złożony do „Documenta Pragensia" 2008, udostępniony uprzejmie przez autorkę.

[91] Tyszka P.: *Obraz*…, s. 79.

[92] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Materiały z kolokwium Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu w 1974 r.* Red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski. Toruń 1976 (tamże m.in. Czacharowski A.: *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*); Jasiński T.: *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia*, „Zapiski Historyczne" 1983, t. 48, s. 5–46; Mikulski K.: *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*. Toruń 1999; Wiesiołowski J.: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, 1982; Sowina U.: *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.* Warszawa 1991; Czaja R.: *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*. Toruń 1992; Goliński M.: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*. Wrocław 1997; idem: *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*. Wrocław 2003; Tyszka P.: *Obraz*…, ryc. 8.

[93] Chorowska M.: *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*. Wrocław 1994; eadem: Przemiany architektoniczne wrocławskich kamienic przyrynkowych na przestrzeni XIII–XVII w. W: *Wrocławski Rynek*. Red. M. Smolak. Wrocław 1999, s. 115–128; Chorowska M., Lasota C.: O średniowiecznej kamienicy wrocławskiej na tle socjotopografii Starego Miasta. W: *Architektura Wrocławia*. T. 1. Wrocław 1995, s. 51–73; eidem: *Średniowieczne podcienia i przedproża na Śląsku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1999, t. 47, s. 51–76; eidem: Zabudowa rynku świdnickiego do połowy XVI wieku. W: *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*. Red. J. Piekalski, K. Wachowski. Wratislavia Antiqua T. 2. Wrocław 2000, s. 349–365; eidem: Upowszechnienie się mieszkalnej zabudowy murowanej w średniowiecznych miastach na Śląsku. W: *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. Red. B. Gediga. Wrocław 2004; Lasota C., Łużyniecka E.: O murowanych domach mieszczan późnośredniowiecznej Legnicy. W: *Civitas et villa*…, s. 151–158.

[94] Łukacz M.: *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1988, t. 22, s. 9–18; idem: Metrologia i pierwsze fazy zabudowy staromiejskich domów lokacyjnego Krakowa. W: *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska. Kraków 2000*. T. 3. Kraków 1999, s. 92–101; Komorowski W.: *Najstarsze kamienice krakowskie*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1997, t. 42, s.107–119; eidem: *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu*. „Rocznik Krakowski" 2002, t. 68, s. 33–73.

[95] Badania Waldemara Komorowskiego. Komorowski W.: Rynek – zabudowa murowana do połowy XIV wieku; Rynek – zabudowa murowana w drugiej połowie XIV wieku. W: *Atlas*… Cz. 5, z. 1, tabl. 4.12, 4.12a.

[96] Ten krakowski model odnotować można przy rynku krakowskiego Kazimierza. Krasnowolski B.: *Układ przestrzenny*…, s. 34, 35.

[97] Beiersdorf Z., Krasnowolski B.: Rozwój przestrzenny. W: *Dzieje miasta Nowego Sącza*. Red. F. Kiryk. T. 1. Warszawa–Kraków 1992, s. 106.

liczenia czynszu), ale też estetyczną[98] i filozoficzną, opartą na platońskich i neoplatońskich przekonaniach o harmonijnej budowie świata[99]. O tym, że nie były to wyłącznie odczucia myślicieli Zachodu, świadczą słowa Kazimierza Wielkiego zawarte w wielkim przywileju wystawionym dla Krakowa w 1358 roku, w okresie intensywnych prac budowlanych w obrębie Rynku: *dummodo civitas in locis celebribus per inordinata edificia occupata non deturpetur*[100].

Studia nad średniowieczną urbanistyką europejską prowadzą do przekonania o wyjątkowej pozycji układu urbanistycznego Krakowa Wielkiej Lokacji wraz z Rynkiem jako ideowym, funkcjonalnym i kompozycyjnym centrum tego układu. Plan i program Wielkiej Lokacji bez przesady można uznać za kwintesencję osiągnięć urbanistycznych miast prawa niemieckiego. Jest on wręcz szczytowym punktem w procesie świadomego kształtowania programu dużego, średniowiecznego miasta w Europie Środkowej, odpowiadając swą logiczną konstrukcją – jak francuskie katedry XIII wieku – właściwym dla dojrzałej scholastyki zasadom „dostatecznego wyszczególnienia", „dostatecznej artykulacji" i „dostatecznej zawartości wewnętrznej"[101]. Plan ten góruje nad większością podobnych przedsięwzięć skalą założenia, a nad wszystkimi – perspektywicznym myśleniem. Krakowski Rynek sprawdza się jako centrum miasta od ponad 750 lat, czyli od momentu wytyczenia aż po dzień dzisiejszy. Plan – jako program opracowany w skali dwuwymiarowej – był realizowany przez dziesięciolecia i przez wieki, wypełniając się zabudową wprowadzającą trzeci wymiar, podlegającą ewolucji od skromnych, ściśle funkcjonalnych form kamiennej architektury z drugiej połowy XIII wieku i pierwszej tercji XIV wieku, po rozwiązania o coraz bogatszych formach i dekoracjach plastycznych, nie odchodzące jednak w zasadzie pod względem funkcjonalnym od treści zaprogramowanych przez ten plan.

Realizacja programu miasta i programu rynku, zgodnie z założeniami przyjętymi za czasów Bolesława Wstydliwego i śląskich zasadźców Krakowa, trwała właściwie do końca ery prawa magdeburskiego na ziemiach polskich, a więc do schyłku Rzeczypospolitej. Pewne odstępstwa można obserwować jedynie w zakresie funkcji społecznych, a więc i programach zabudowy mieszkalnej, szczególnie przyrynkowej, przekształcanej zwłaszcza w erze nowożytnej w miejskie pałace, w których gospodarzami byli mieszczanie nobilitowani (zatem już raczej ziemianie niż mieszczanie) czy wręcz przedstawiciele najwybitniejszych rodzin Królestwa[102]. Proces ten, zapoczątkowany już może w latach 70. XIV wieku przez domniemany, śródmiejski pałac Kazimierza Wielkiego[103], decydował o nowym postrzeganiu przestrzeni rynkowej jako reprezentacyjnej. Ale ten punkt widzenia miał zwyciężyć dopiero pod koniec XIX wieku wraz z przebudową Sukiennic (1875–1879) i wzniesieniem pomnika Adama Mickiewicza (w 1898 roku).

Main Market Square in Kraków – Its Layout and Function Against Regular Urban Space Planning in Europe in the Middle Ages

The study is aimed at a reinterpretation of certain theses as to the arrangement of Main Market Square (Rynek Główny) in Kraków within the urban layout stipulated in the charter of 1257, and at situating that layout against the medieval urban planning in Europe. A comparative analysis is hampered by the scarcity of research on the measurement of modular complexes.

The layout of Kraków based on the charter of 1257 was a square with the side of 13.5 *sznur* (lit. string; 1 *sznur* = 75 ells of 0.586 m [1.92 ft] each); consequently, the square area was 1 13/32 Franconian *łan*, consisting of nine squares with the side of 4.5 *sznur* each. The central square included Main Market Square, while the remaining ones were usually divided into four square blocks, with eight parcels in each block. The ideal pattern (Fig. 1) was distorted by adaptations of the previously existing elements (Fig. 2).

The roots of the regular plans of the cities established on the basis of German law must be traced back to the country where that law had originated. The theses about the northward spread of Italian models can only be considered legitimate in individual cases (Fig. 3). In Germany the origins of the two categories of plans, i.e. the street-strip plan and the grid plan,

[98] Przesłanki estetyczne silnie akcentuje: Eysymontt R.: *Miasto średniowieczne jako dzieło sztuki*. „Archaeologia Historica Polona" 1998, t. 7, s. 103–125.

[99] Gawlas S.: *O kształt*…, s. 33; Zagrodzki T. [głos w dyskusji]. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1980, t. 28, s. 441.

[100] Byleby tylko miasto nie zostało oszpecone przez umieszczenie w jego reprezentacyjnych miejscach bezładnej zabudowy. *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*. Oprac. B. Wyrozumska. Kraków 2007, s. 32.

[101] Panofsky E.: Architektura…, s. 42.

[102] O przeobrażeniach funkcjonalnych i architektonicznych krakowskiej zabudowy przyrynkowej zob. Komorowski W.: Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu. W: *Średniowieczny Śląsk i Czechy*…, s. 311–328; idem: Domy Rynku krakowskiego w XVI i XVII wieku (do pierwszego najazdu szwedzkiego). W: *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*. Biblioteka Krakowska nr 136. Kraków 1997, s. 23–54; idem: Pałace barokowe i klasycystyczne. W: *Pałace miejskie Krakowa*. Red. J.M. Małecki. Kraków 2003, s. 35–72.

[103] Walczak M.: Domniemany pałac królewski z drugiej połowy XIV wieku przy Rynku Głównym nr 17 w Krakowie. W: *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. Edd. Olga Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek. Documenta Pragensia. Dil 28. Praha 2009, s. 355–370.

date back to the still irregular settlements being established in the 12th and early 13th centuries. Popular in Germany, Austria, Bohemia and Silesia, in Lesser Poland (Małopolska) the street-strip plans were rare and usually replaced by the grid plans (Fig. 4); a form with a triangular plaza has survived in Zawichost (Fig. 5). A sample of importance for the regular grid creations was the layout of Wrocław, plotted apparently after the Tartar invasion in 1241.

A form classifiable between the street-strip and the grid plans is the grid-strip plan (Fig. 7), developed as an adaptation of the rural *nawsie*, i.e. the centrally located plaza around which a village was developed (Fig. 6). Among the sophisticated forms of the grid plan are the symmetrical multi-field arrangements, either orthogonal (possibly with an emphasized crosswise axis; Figs. 9, 10), or central and centralizing (Figs. 11–13). Apart from Kraków, the most outstanding examples are Poznań (established according to German law ca 1252) and some municipalities in the Czech Republic, including České Budějovice, granted the charter from the hands of King Ottokar II of Bohemia (1263–1265), Klatovy (ca 1260), or Moravská Třebová. A comparative analysis reveals the grand scale of the layout stipulated in the charter granted to Kraków in 1257, an unprecedented example throughout Europe at that time. A type of the projection of the form of Main Market Square in Kraków is represented by Kleparz (Fig. 14).

Being the centre of the city established according to German law in both ideological and usually also compositional terms, Kraków's Main Market Square was the nucleus of different aspects of city life: the municipal authorities (the city hall appeared with the establishment of the city council), the judiciary, economy (the characteristically structured stalls), religion (the vicinity of the parish church with cemetery), water supply, prestige of the city (reflected, for instance, in the city hall tower) and of its elites (an issue of interest to social topography; reflected in the forms of the houses adjoining the square etc.), which thus implied the plaza's both symbolical and esthetical values. The latter, though, were of interest not only to Western thinkers, since Polish King Casimir the Great warned in the privilege granted to Kraków in 1358: *dummodo civitas in locis celebribus per inordinata edificia occupata non deturpetur* (as long as the city is not disfigured by building disorganized structures at its hugely attended sites).